

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih

**18-19. YÜZYILLARDA KÜTAHYA ÇİNİCİLİĞİ: ÜRETİM
İLİŞKİLERİ, ÇİNİ TİCARETİ VE MOTİFLER**

Yaprak KILKIŞ

Yüksek Lisans Tezi

Ankara 2019

18-19. YÜZYILLARDA KÜTAHYA ÇİNİCİLİĞİ: ÜRETİM İLİŞKİLERİ, ÇİNİ
TİCARETİ VE MOTİFLER

Yaprak KILKIŞ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih

Yüksek Lisans Tezi

Ankara 2019

KABUL VE ONAY

Yaprak KILKIŞ tarafından hazırlanan *18-19. Yüzyıllarda Kütahya Çiniçiliği: Üretim İlişkileri, Çini Ticareti ve Motifler* başlıklı bu çalışma, 18.06.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hülya TAŞ (Başkan)

Doç. Dr. Resul AY (Danışman)

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açıılır.

- o Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- o Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- o Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

18/07/2019

Yaprak KILKIŞ

¹"*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Resul AY** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Yaprak KILKIŞ

ÖZET

KILKIŞ, Yaprak, *18-19. Yüzyıllarda Kütahya Çiniciliği: Üretim İlişkileri, Çini Ticareti ve Motifler*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

Kütahya kentinin toplumsal mahiyetini ve tarihsel seyrini aksettiren çiniler, şehrin mevcut kaynaklarından tecelli eden folklorik bir meşgaledir. Bu meşgale çağlar boyunca sürdürülmüş ve kentin tek mühim zanaatı haline gelmiştir. Kütahya’da Germiyanoğulları dönemiyle başlayan çini sanatı, 18. yüzyıl Osmanlı’sında doruk noktasına ulaşmıştır. Bunun en mühim sebepleri, Osmanlı döneminde çiniciliği destekleyen mimari düzenin gelişmesi, kenti kapsayan Ermeni ticaret ağları ve 18. yüzyılda tüm dünyada arttığı gözlenen kahve tüketimidir. Kahve fincanlarıyla birlikte gelişen sipariş ağları, bu dönemde Kütahya çinilerine olan talebin artmasını sağlamıştır. Nitekim kazılar sonucunda 18. yüzyıla ait Kütahya çinilerinin, Asya, Avrupa, Balkanlar ve Ortadoğu/Mezopotamya bölgelerine kadar ulaştığı da tespit edilmiştir. 18. yüzyılda Kütahya çinicilerinin çoğunlukla Ermeni olması, ticari ağlar vasıtasıyla bu sanatın desteklendiğini göstermektedir. Bunun yanında çinilerde kullanılan devşirme motifler de, farklı coğrafyalarla kurulan ticari bağlantıların varlığının bir diğer kanıtıdır. Ancak tüm bu ticari faaliyetlere karşın, mekânsal verilerin ve ticaret belgelerinin azlığı, üretim zincirinde bir belirsizlik yaratmaktadır.

Kütahya’nın çini sanatının ve kent dokusunun merkeze alınarak birlikte incelendiği çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Ancak adeta bir kent imgesi haline gelen çiniciliğin, kent bağlamı dışında ele alınması, buradaki üretimin boyutlarını anlamayı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla çalışmada bu nokta üzerinde durulacak, kent ekonomisi ve çini üretimi mercek altına alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, Kütahya, Çini, Çini Üretimi, Üretim İlişkileri, Çini Ticareti, Ermeniler, Motifler.

ABSTRACT

KILKIŞ, Yaprak, *The Tile Making in Kütahya in the 18-19th Centuries: Production Relations, Tile Trade and Motifs*, Master's Thesis, Ankara, 2019.

The tiles reflecting the social character of the city of Kutahya are a folkloric occupation manifested from the city's existing resources. This occupation has continued throughout the ages and became the only important craft of the city. The tile art that started in the Germiyanogulları period in Kütahya reached its peak in the 18th century Ottoman Empire. The most important reasons for this were the development of the architectural order that supported tile-making in the Ottoman period, the Armenian trade networks covering the city and the consumption of coffee, which was observed to increase all over the world in the 18th century. The order networks that developed with coffee cups increased the demand for Kütahya tiles in this period. As a result of the archaeological excavations, it has been determined that the 18th century Kütahya tiles reached Asia, Europe, the Balkans and the Middle East/Mesopotamia. The fact that the Kütahya tile makers were mostly Armenians in the 18th century shows that this art was supported through commercial networks. In addition, the new motifs used in tiles are another proof of the existence of commercial connections with different geographies. However, despite all these commercial activities, the scarcity of spatial data and trade documents creates uncertainty in the production chain.

There are very limited studies in which Kütahya's tile art and urban texture are centered and examined together. However, it is difficult to understand the dimensions of production here, considering the tiling, which has become an image of the city, outside the urban context. Therefore, the study will focus on this point and the urban economy and tile production will be examined.

Keywords

Ottoman, Kütahya, Tile, Tile Production, Production Relations, Tile Trade, Armenians, Motifs.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
TABLOLAR DİZİNİ	x
ŞEKİLLER DİZİNİ	xi
HARİTALAR DİZİNİ.....	xiii
RESİMLER DİZİNİ.....	xiv
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: KÜTAHYA'DA DOĞAL ÇEVRE VE YÜZYILLARA GÖRE SERAMİK ÜRETİMİ	8
1.1. KÜTAHYA'DA DOĞAL ÇEVRE	8
1.2. TARİH İÇİNDE KÜTAHYA.....	14
1.3. KÜTAHYA'DA ÇİNİ ÜRETİMİNİN GEÇMİŞİ	37
1.3.1. Antik Çağlardan Osmanlı Dönemine Kadar	37
1.3.2. Osmanlı Döneminde Çini Üretimi (18. Yüzyıla Kadar)	43
1.3.3. Ermenilerin Ticari Etkinliklerine Dair	51

2. BÖLÜM: 18. YÜZYILDA KÜTAHYA'DA ÇİNİ ÜRETİMİ VE TİCARETİ.....	60
2.1. 18. YÜZYILDA KÜTAHYA'NIN GENEL EKONOMİK DURUMU.....	60
2.2. 18. YÜZYILDA KÜTAHYA'DA ÇİNİ ÜRETİMİ VE TİCARETİ.....	64
2.3. ÇİNİ MOTİFLERİ: 18. YÜZYIL SANAT ANLAYIŞI VE ÇİNİ SANATINA YANSIMASI.....	80
3. BÖLÜM: MODERNLEŞME ETKİSİNDE KÜTAHYA EKONOMİSİ VE ÇİNİ ÜRETİMİ	86
3.1. 19. YÜZYILDA VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA KÜTAHYA'NIN EKONOMİSİNE DAİR	86
3.1.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Ekonomik Daralma.....	86
3.1.2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısından Sonra Kütahya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu.....	93
3.1.2.1. 19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında Kütahya'da Halı Üretimi.....	97
3.2. GELİŞEN OSMANLI MİMARİSİNİN ETKİSİNDE KÜTAHYA ÇİNİLERİNDE YENİDEN CANLANMA.....	101
SONUÇ	110
KAYNAKÇA.....	112
EK 1. 12 Temmuz 1766 Tarihli Narh Düzenlemesi.....	131
EK 2. Orijinallik Raporu.....	132
EK 3: Etik Kurul ya da Muafiyet İzni.....	133

KISALTMALAR DİZİNİ

A.DVN.	Sadâret Evrakı Divanî Kalemi
A.MKT.	Sadâret Evrakı Mektubî Kalemi
A.MKT. MVL.	Sadâret Evrakı Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ
BEO.	Bâb-1 Âlî Evrak Odası
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.DH.	Cevdet Dâhiliye
C.İKTS.	Cevdet İktisat
C.SM.	Cevdet Saray
Çev.	Çeviren
DH.EUM.6.ŞB.	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri 6. Şube
DH.MKT.	Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
Dü.	Düzenleyen
DVNSAHK.İS.D.	Bâb-1 Asafî İstanbul Ahkâm Defteri
Env. no.	Envanter Numarası
HR.MKT.	Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi
H.	Hicri
H.z.	Hazreti
İE.HR.	İbnülemin Hariciye
M.	Miladi
MHM.D.	Mühimme Defterleri
M. Ö.	Milattan Önce

M. S.	Milattan Sonra
MTA.	Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü
PLK.P.	Plan, Proje ve Krokiler
PMK.	Pera Müzesi Kataloğu
s.	Sayfa
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TT.D.	Tapu Tahrir Defteri
TTK.	Türk Tarih Kurumu
t.y.	Tarih Yok
V & A	Victoria and Albert Museum
Y.A.HUS.	Sâdaret Hususî Maruzât Evrakı
Y.MTV.	Mütenevvî Maruzât Evrakı
yy.	Yüzyıl

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Dönemlere göre çini fiyatları	92
---	----

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Gök Mescit çinileri.....	30
Şekil 2. Yıldızlı Uşak Halısı. 17.yüzyıl.....	30
Şekil 3. Edirne Selimiye Cami kalem işi çalışmaları.....	31
Şekil 4. Kütahya Kalesi ve çevresi.....	32
Şekil 5. Kubad Abad Büyük Sarayı çinisi, kadın figürü.....	39
Şekil 6. Selçuklu çinilerinde kadın başları.....	39
Şekil 7. II. Yakub Bey Türbesi çinileri.....	40
Şekil 8. Palmet motifli bir şişe.....	41
Şekil 9. Rûmi palmet motifleri.....	42
Şekil 10. Geçmeli palmet motifine dair bir örnek.....	42
Şekil 11. 1510 Tarihli Kütahya menşeli ibrik.....	44
Şekil 12. Hisar Bey Camii mihrap bordür çinileri.....	44
Şekil 13. İznik haliç işi üslubunda bir kavanoz. 1530. Çinili Köşk.....	45
Şekil 14. Kütahya haliç işi üslubunda bir sürahi.....	45
Şekil 15. Memlük pamuklusunda palmet (cone) motifi.....	52
Şekil 16. Kangxi dönemi Çin ibriği.....	52
Şekil 17. Pers işi bir ibrik.....	53
Şekil 18. Paron Safraz'a ait çini su şişesi.....	53
Şekil 19. Kütahya işi palmet motifli bir sürahi. 18. yüzyılın ilk yarısı.....	53
Şekil 20. 17. yüzyıla ait Kütahya işi çini ibrik.....	54

Şekil 21. İran işi bir tabak. 18. yy.....	55
Şekil 22. Kütahya işi bir kâse. 18. yy. Çinili Köşk.....	55
Şekil 23. Kâsenin gövdesi ve bezemeleri.....	74
Şekil 24. Kâsenin kapağı ve bezemeleri.....	74
Şekil 25. Çintemani desenleri.....	77
Şekil 26. Kütahya işi bir buhurdan.....	78
Şekil 27. Hollanda çinilerinin taklidi olan bir Kütahya çinisi.....	79
Şekil 28. Kütahya işi çini bir şişe ve bezemeleri. 18. yüzyılın ikinci yarısı.....	81
Şekil 29. Kütahya işi tabak. Tütün içen Kadın Figürü. 18. yüzyılın ikinci yarısı.....	82
Şekil 30. Kütahya işi tabak. Tütün içen Kadın Figürü. 18. yüzyılın ikinci yarısı.....	83
Şekil 31. Kütahya işi bir tabakta kadın ve erkek figürü. 18.yüzyılın ikinci yarısı.....	84
Şekil 32. Kütahya işi, bir kadın ve bir asker biblosu. 20. yüzyılın ilk yarısı.....	84
Şekil 33. Kütahya işi, bereli bir kadın biblosu. 20. yüzyılın ikinci yarısı.....	85

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Kütahya kentinin konumu.....	9
Harita 2. Kütahya kentinin genel görünümü.....	10
Harita 3. Kütahya'nın dağlara göre konumu.....	11
Harita 4. Kütahya'nın hammadde bölgeleri.....	13
Harita 5. Porsuk ve Felent akarsuları.....	14
Harita 6. Kütahya Kalesi.....	16
Harita 7. Kütahya'daki Frig merkezleri.....	17
Harita 8. Kütahya arkeoloji haritası.....	19
Harita 9. Kayzer Kalesi.....	20
Harita 10. Kütahya'daki Selçuklu yapıları.....	22
Harita 11. Kütahya'daki Germiyanoğulları yapıları.....	26
Harita 12. Kütahya'ya ulaşan yollar.....	35
Harita 13. Kütahya'da yerleri saptanan mahalleler.....	36
Harita 14. Kütahya'nın kazaları.....	36
Harita 15. Kütahya'daki çarşı-pazarların konumları.....	62

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. 19. yy sonu ve 20. yy başlarında Kütahya’da bir çini atölyesi.....	98
Resim 2. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Kütahya’da bir çini atölyesi.....	107
Resim 3. Kubbetü’ssahra Çini Atölyesi’nin çinileri boyayan kızlarla birlikte David Ohannessian.....	108
Resim 4. Kubbetü’ssahra Çini Atölyesi’nde çinilere desenler işleyen gençler.....	108
Resim 5. Seyyahın çizimiyle, Kütahya’daki bir Ermeni tüccarının Türk ve İran halılarıyla döşenmiş evi.....	109

GİRİŞ

“Bir zamanlar hudutları muğlak yörenin birinde, dul bir kadın, geçimini sağlamak için yaptığı ticaretle nam salmıştı. Onun için her şey, yaşamını sürdürebilmek için yaptığı küçük çanak ve çömleklerle başlamıştı. Bu meşgale dönemin ticari faaliyeti ile uyum içindeydi. Ancak onun ürünlerinin ardındaki hüner keşfedildiğinde pazardaki diğer satıcılar için artık çok geçti. Bu dul kadının ürünleri o kadar sağlam olmuştu ki diğer çömlekçiler alıcı bulamaz olmuşlardı. İşler iyice kötülediğinde diğer satıcılar, bu kadını gizlice takip ederek hünerinin arkasındaki gizi çözmeye koyuldular. Kadının peşinden küçük bir tepeye vardılar ve onun çömlekler için tepedeki toprakları kullandığını keşfettiler. Ondan sonra bu tepe çömlekçilerin uğrak yeri olmaya başladı ve orada bir kent teşekkül etti. Bu uğraşla ünlenen kent “Seramik Şehri” anlamına gelen, Ceramorum adını aldı.” (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983, s. 5375)

Yerel kültürün simgelerinden biri olan çömleklerin söylencelerde Kütahya ile ilişkilendirilmesi, günümüze ulaşan bu pratiğin sosyal bağlamına ışık tutmaktadır. Yukarıda verilen Kütahya'nın kuruluş efsanesi ile benzeşen, bugün Manisa iline bağlı Gökeyüp Köyü olarak bilinen köyün kuruluş efsanesi de, çömlek olgusunu içermektedir. Bölgede yapılan araştırmalara göre, bu köy önce Çömlekçi Yıkığı adı verilen bir mevkide kurulmuştur. Ancak efsaneye göre, kadınların birbirleriyle çömlek işleme yarışına koyulduğu sırada patlak veren bir afet sebebiyle söz konusu yerleşim yeri yok olmuştu. Ardından bu köy, bugün bulunduğu alanda tekrar kurulmuştu. Çömlekçi Yıkığı denilen bölgede yapılan küçük çaplı bir çalışmada, gerçekten de çömlek buluntularına rastlanmıştı. (Kalkan, 2016, s. 1075) Aslında bu söylenceler, yalnızca Anadolu coğrafyası için geçerli değildir. Güney Amerika yerlileri arasında dahi çömleğin, kadınların tahılları haşarattan koruma güdüsü sonucunda keşfedildiği fikri yaygındır. Onlara göre, kil ile sıvanan tahıl sepetleri ateş ile temas ederek sertleşmiş ve buna tanık olan yerli kadınlar da, kilden kap-kacak üretmeye başlamışlardır. (Güner, 1988, s. 10)

Bazı söylencelerde çömleklerin kadınlarla ilişkilendirilmesine karşın, bu sanatın erkeklerce de sürdürüldüğü bilinmektedir. Nitekim bu uğraş, yalnızca söylencelerde kalmayarak günümüze kadar ulaşmış kolektif bir pratiktir. Araştırmacı Güner, 1972-77 yıllarında çalışması için Anadolu'dan topladığı veriler sonucunda, halk arasında çömlek sanatıyla uğraşanlar kadın ise pirlерinin Hz. Fatma, erkek ise pirlерinin Hz. Ali olarak kabul edildiği bilgisine ulaşmıştır. Ayrıca araştırma esnasında Anadolu'nun pek çok dağ köyünde çömlekçi kadınlar ile karşılaştığını da belirtmektedir. Ona göre kimi bölgelerdeki çalışma biçimlerinin farklılaşması, çömlekçiliğin evrim süreçlerini yansıtmaktadır. (Güner, 1988, s. 8,12,13,14,15) Benzer şekilde Araştırmacı Özen de, 1985 yılında Kütahya'nın Gediz ilçesine bağlı Hacıbaba Köyü'nde bulunduğu esnada, burada çömlekçi bir kadın ile karşılaşmıştır. Ona göre, çömlekçi kadın mesleğini eşi, gelini ve oğluyla birlikte atölyesinde sürdürmektedir. Aktarılanlara göre aile fertleri, atölyede işleri de paylaşmaktadır. (Özen A. T., 1999, s. 147,148)

Yukarıda verilen bilgiler, Kütahya'nın kuruluşu ve doğal kaynakları açısından önem arz etmektedir. Zira fiziki çevre ve insan unsurunun karşılıklı ilişkisi, geçmişten bugüne yansıyan kültürel bir olgunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bölgede bulunan doğal kaynaklar ve tüketim pratikleri gibi rutin öğeler, bugüne dek varlığını koruduğundan, kentteki üretimin çağlar boyunca devam ettiği görülmüştür. Bu nedenle kentin kuruluşuna dair söylencenin, Kütahya özelindeki mekânsal pratiği barındıran önemli bir mahiyeti olduğu söylenebilir. Genellikle yalnızca “insani barınma yeri” olarak tanımlanan “yaşam alanı” ifadesine karşılık; siyasi, toplumsal, kültürel ve yerel niteliklerin harmanlanmasıyla oluştuğu ileri sürülen “mesken” kavramı da bu nedenle önem kazanmaktadır. (Lefebvre, 2011, s. 79) Zira söylencelerde Kütahya'nın ve diğer kentlerin kuruluşunun temeline oturtulan çömlek üretimi, mesken ile üretimin birbirini kapsadığı intibasını uyandırmaktadır.

Kentin üretimiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli husus, emtialara dair bir terim karmaşasının bulunmasıdır. Bu karmaşa, ürünlere farklı yaklaşımlar sergileyen Sanat Tarihi, Arkeoloji ve Seramik Mühendisliği gibi disiplinlerin tanımlamalarından kaynaklanmaktadır. Bu durum seramik kelimesinin, çiniler ile birlikte çömlek veya testi

gibi toprak mamulâtını kapsamasına yol açmaktadır. Çiniler ile diğere toprak ürünlerin üretim tekniklerinin birbirinden farklı olması ve kullanım alanlarındaki farklılık, tanım ve terim sorununa neden olmaktadır. (Avşar M. ve Avşar L., 2001, s. 3) Normalde çini kelimesi, 16. yüzyılda payitaht tarafından sipariş edilen Çin poselenlerinin ülkeye girmesiyle kullanılmaya başlanmıştır. Bu sebeple çini kelimesinin, Çin porselenlerinden esinlenilerek oluşturulmuş bir terim olduğu ileri sürülmektedir. Günümüzde çini atölyelerinde kullanılan “Çin mürekkebi” yahut “Çin kırmızısı” denilen malzemelerin de, Çin porselenlerine yapılan bir gönderme olduğu kabul edilmektedir. (Avşar M. ve Avşar L., 2001, s. 3,4) Osmanlı döneminde, başlarda çini tekniğiyle imal edilmiş kap-kacaklara çini evani, aynı tekniğin mimari süslemeler için kullanılan türüne ise kaşi denilmekteydi. Ancak daha sonra çini teriminin kapsamı genişlemiş ve duvar çinisi şeklinde bir isimlendirme ortaya çıkmıştır. Anlaşılan çini terimi yalnızca kap-kacak türü eşyaları değil, duvarları süsleyen mamulat için de kullanılmıştır. (Avşar M. ve Avşar L., 2001, s. 5,6) Bu sebepten ötürü metinde kullanılan “çini” kelimesi, özel hamurlarla üretilmiş ve motiflerle bezeli biçimleriyle hem kap-kacak, fincan gibi evsel ürünleri ve hem de mimarideki süslemeleri tanımlamak için kullanılmıştır. (Avşar M. ve Avşar L., 2001, s. 4,5)

Germiyanoğullarına kadar olan süreçte Kütahya, toprağın pişirilmesiyle elde edilen vazo, tabak, çanak ve çömlek gibi metalar dolayısıyla genel anlamda bir “seramik” üretimine sahipti. (Türk Dil Kurumu, 1998, s. 1942; Kürkman, 2005, s. 25) Bu nedenle bu dönemdeki üretim ve toprak ürünlere yönelik üretim, genel manada seramik adı altında ele alınmıştır. Kent dâhilindeki çini sanatı ise Germiyanoğulları ile başlamış ve Osmanlı tarihi boyunca da devam etmiştir. Germiyanoğulları dönemindeki üretim, Osmanlı dönemindeki üretim formuyla uyum içinde olduğundan, Germiyanoğulları sürecindeki üretim de çalışmada çini üretimi olarak adlandırılmıştır. (Aslanapa, 1949, s. 12,13,14)

Kütahya’da çiniciliğin gelişmesini sağlayan birtakım nedenler vardır. Bunların başlıcaları Kütahya’nın coğrafi konumu, hammadde kaynakları ve kentleşmedir. Diğere faktörler ise bölgede bulunan Ermeni çiniciler ve onların ticaret ağları, fincan üretimini tetikleyen

kahve tüketimindeki artış ve Osmanlı'nın asıl çini merkezi olan İznik'in üretimini gerilemesiyle, Kütahya çiniciliğine olan talebin artmasıdır.

Kütahya kenti, Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu kısmında yer alan bir coğrafyayı işgal etmektedir. Bulunduğu konum itibarıyla İzmir, Bursa ve İstanbul gibi kentlerle elverişli bir ulaşım ağına sahiptir. (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983, s. 5282) Kentin bu niteliği onu, karmaşık ticari ilişkiler ağının merkezi haline getirmiştir. Payitahta olan nisbi yakınlığı ve Bursa ile İzmir kentleriyle olan bağlantısı, kenti ticari bir geçiş noktası haline getirmiştir. Bu nedenle sosyal ve iktisadi açıdan geçirgenlik arz eden bu kentin çini sanatında hatırı sayılır bir gelişme yaşanmıştır. Kentin gerek kil, çakmaktaşı gibi doğal kaynakları ve gerekse coğrafi konumu çini üretimini desteklemiş ve ileriki dönemlerde ulusal ve uluslararası pazarlara erişmesine olanak tanımıştır. (Çini, 1991, s. 67)

Sanat ürünleri tarihsel dönemlerle ve tarihsel dönemler de sanat ürünleriyle etkileşim halindedir. (D'alleve, 2015, s. 53) Bu sebepten ötürü çiniciliğin gelişimini anlamak için bölgedeki kentleşmeyi de incelemek gerekmektedir. Gerek Roma, Bizans ve gerekse Selçuklular döneminde Kütahya'da kale, kilise, cami gibi yapılar inşa edilmiş ise de, esas kentleşme Germiyanogulları döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde saray, han, külliye, cami, türbe, medrese gibi yapıların ortaya çıkışı, mimarideki çini kullanımının gelişmesini sağlamıştır. (Uysal, 2006, s. 100,125, 141,149,165,275,279,283) Böylece kentin Osmanlılarca ilhak edilmesinden önce, çini sanatında bir geçiş evresinin yaşandığını söylemek mümkündür.

1428 yılında Kütahya'nın Osmanlılarca ele geçirilmesinden sonra buradaki kentleşme ve çinicilik daha da görünür hale gelmiştir. (Uzunçarşılı, 1932, s. 54,55,59) Kütahya'da bulunan Meryem Ana Kilisesi'nin 15. yüzyıl ortalarına ait kayıtlarında, bir mesleği ifade eden "çinici" kelimesine rastlanmıştır. (Yetkin, 1981-1982, s. 83) Bu dönemde duvar çinilerinin yanı sıra ibrik, kâse, kap, küp gibi çini eşyaların da üretimi gerçekleştirilmiştir. (Aslanapa, 1949, s. 94-96) Ürün çeşitliliği dolayısıyla çiniciliğin Kütahya sahasındaki

icrasının, nitelikli bir değişim geçirdiği dűşünülebilir. Zira kentte Germiyanoğulları dönemine ait duvar inileri bulunsa da, bu döneme ait ini kap-kacaklara rastlanmamıştır. Bu yüzden Osmanlı dönemindeki kentleşmenin ve mimarinin çiniler üzerindeki etkisinin, yalnızca duvar süslemelerinden ibaret olmadığı söylenebilir. Aynı mimari düzen, iç mekâna yönelik fincan, kâse ve tabak gibi çinilerin üretimini de etkilemiştir.

Kütahya'nın ini üretimini etkileyen bir diğer faktör, kentteki Ermeni nüfusudur. Buradaki Ermeni varlığı 17. yüzyıl sonlarından başlayarak 18. yüzyıl ortalarına kadar çiniciliğin gelişmesini sağlamıştır. 11. yüzyılda gerçekleşen Bizans müdahallerinden sonra göç etmeye Kilikya taraflarına ve muhtemelen daha batıya ilerlemeye başlayan Ermeni topluluklarının, zamanla neredeyse tüm dünyaya yayıldığı görülmüştür. (Chrysostomides, 2009, s. 7) Ancak ilginçtir ki, gittikleri yerlerde (Çin, İnan) kullanılan ini motifleri, kısa bir süre sonra Kütahya inilerinde de görülmeye başlanmıştır. 17. yüzyılda Çin porselenlerinde görülen bir motifin, kısa bir süre sonra İnan inilerinde görülmesi ve ardından aynı motifin 18. yüzyılda Kütahya inilerinde ortaya çıkması, kentin ini sanatına dair önemli bir ipucuydu. Bu etkileşimin temel nedeninin İpek Yolu olmasının yanı sıra, bu bölgelerde bulunan Ermeni topluluklarının ticari etkinliklerinin de bunda etkili olduğu kuvvetle muhtemeldi. (Crowe, 2006-2007, s. 2, 4; Cowe, 2016, s. 84,85) Bu gelişmeler 18. yüzyıl Kütahya iniciliğinde görülen nispi üretim artışının ve Ermeni tesirinin belirginleşmesini sağlayan mühim aşamalardı. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı topraklarına giren ithal seramiklerin varlığı, Avrupa'nın endüstriyel seramik üretimine geçmesi, bu dönemden itibaren Kütahya iniciliğinin arz-talep dengesini sarstığı düşünölmektedir. (Arlı, 2007, s. 337,338) Bunun yanında Batı Anadolu'da görülen ayalanmalar, Mısır Savaşı, Osmanlı-Rus Savaşı ve Yunan ayaklanmaları gibi siyasi vakaların, İzmir Limanı'nın art bölgesinde bulunan Kütahya'da, 19. yüzyılın ilk yarısında ekonomik durgunluğa yol açmıştır. (Kaya A. Y., 2010, s. 51) Bu ekonomik durgunluk, Kütahya iniciliğinin gerilemesine neden olmuştur. Ancak Kütahya iniciliği, 19. yüzyıl ortalarından itibaren gerek fuarlar ve gerekse Kütahya çinilerini benimseyen Türk Mimarisi'ne verilen önemin artmasıyla tekrar görünürlük kazanmıştır. Kentin bu dönemdeki ini üretimi 18. yüzyıla nazaran daha mütevazı ölçekte

olsa da, 20. yüzyıl başlarına kadar devam ettirilmiştir. (Moughalian, 2019, s. 62,63; Şahin, 1981-1982, s. 127,128)

Yukarıda verilen bilgiler çalışmada, şeriyeye sicilleri, seyahatnameler, mühimme belgeleri, temettuat kayıtları, salnameler ve diğer arşiv belgeleri ile birlikte seyahatnameler tarafından sunulan kısıtlı verilerle desteklenerek Kütahya çini ticareti aydınlatılmaya çalışılmıştır. Sanat Tarihi ve Kent Tarihi gibi yöntemlerden yararlanılarak Kütahya çinileri ve Kütahya şehri üzerine yapılan bu çalışmada, belgelere yansıyan mekânsal verilerden ve arkeolojik buluntulardan yararlanarak, Kütahya çiniciliğinin boyutu ortaya konulacaktır.

Kütahya çiniciliğine dair arkeolojik buluntular için hayli zengin kataloglara sahip Pera Müzesi, Topkapı Sarayı Müzesi Çinili Köşk ve Victoria and Albert Müzesi numunelerinden faydalanılmıştır. Bununla birlikte Oktay Aslanapa'nın *Osmanlı Devrinde Kütahya Çinileri ve Kütahya Keramik Sanatı* isimli çalışmaları da sanatsal ve tarihsel içeriğe sahip mühim çalışmalardır. Bu çalışmalarda sunulan bilgiler, Kütahya ile İznik çiniciliği arasındaki rekabeti işaret eden ve Kütahya'nın çini sanatının köklerini teşkil eden mühim buluntularla ilgilidir. Eserlerde aktarılanlar Kütahya çinilerini, İznik çinilerinden ayırt etme konusunda bir hayli faydalıdır. Yolande Crowe'un *Kütahya Patterns: Out of the Blue?*, *Kütahya and Caravans* ve *Kütahya Ceramics and International Armenian Trade Networks* isimli makaleleri ise Kütahya çiniciline dair yapılmış önemli çalışmalardandır. Kütahya çiniciliğindeki Ermeni etkisi ve devşirme motifler hususunda oldukça yararlı bilgiler sunmaktadır. Bu makaleler sayesinde Kütahya çinilerinin sanatsal evreleri de anlamlı bir bütün haline getirilmiştir. Filiz Yenişehirlioğlu'nun *A Digital Database for Tiles at the Topkapı Palace Museum Storage Rooms* adlı çalışmasında, bir Kütahya çinisinde yer alan devşirme motifin Hollanda çinileriyle olan bağlantısının aktarılması da, 18. yüzyılın ikinci yarısına ait Kütahya çinilerine dair bir boşluğu tamamlamayı mümkün kılmıştır. Zira buradaki bilgiler, Hans Theunissen'in *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hollanda Çinileri* isimli çalışmasındaki bilgilere paralel olarak, Hollanda seramik ithalatının görüldüğü bir dönemi işaret

ettiğinden önem arz etmektedir. Ermeni araştırmacı Sato Moughalian'ın Kütahyalı çinici David Ohannessian'ın hayatı üzerine yaptığı *Feast of Ashes, The Life and Art of David Ohannessian* adlı çalışma da önemli yer tutmaktadır. Ohannessian'ın anılarının aktarıldığı bu çalışmada, 18. yüzyıl Osmanlı belgelerine paralel olarak 18. yüzyılda Ermenilerin evlerinde çini üretebildiğı aktarılmıştır. Ayrıca 19. yüzyıl çini atölyelerindeki iş bölümü bilgisine ulaşılabildiğı gibi atölyenin işlik kısımlarına dair bilgiler de sunulmuştur. Bu yüzden 19. yüzyıl Kütahya çiniciliğine dair önemli bilgiler içerdiği söylenebilir. Bahsedilen tüm bu eserler içerdikleri bilgiler sayesinde, diğerkaynaklarla bağlantı kurmayı sağlayarak Kütahya çini ticaretini kavramayı olanaklı kılmışlardır.

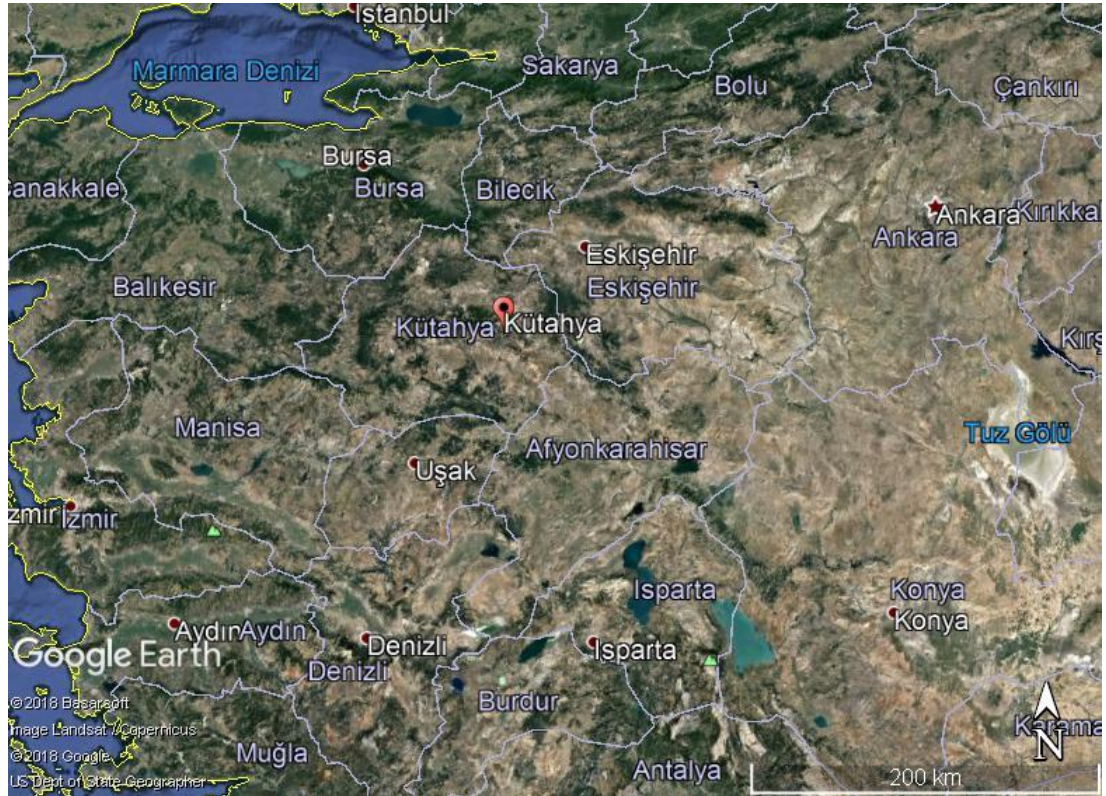
I. BÖLÜM

KÜTAHYA'DA DOĞAL ÇEVRE VE YÜZYILLARA GÖRE SERAMİK ÜRETİMİ

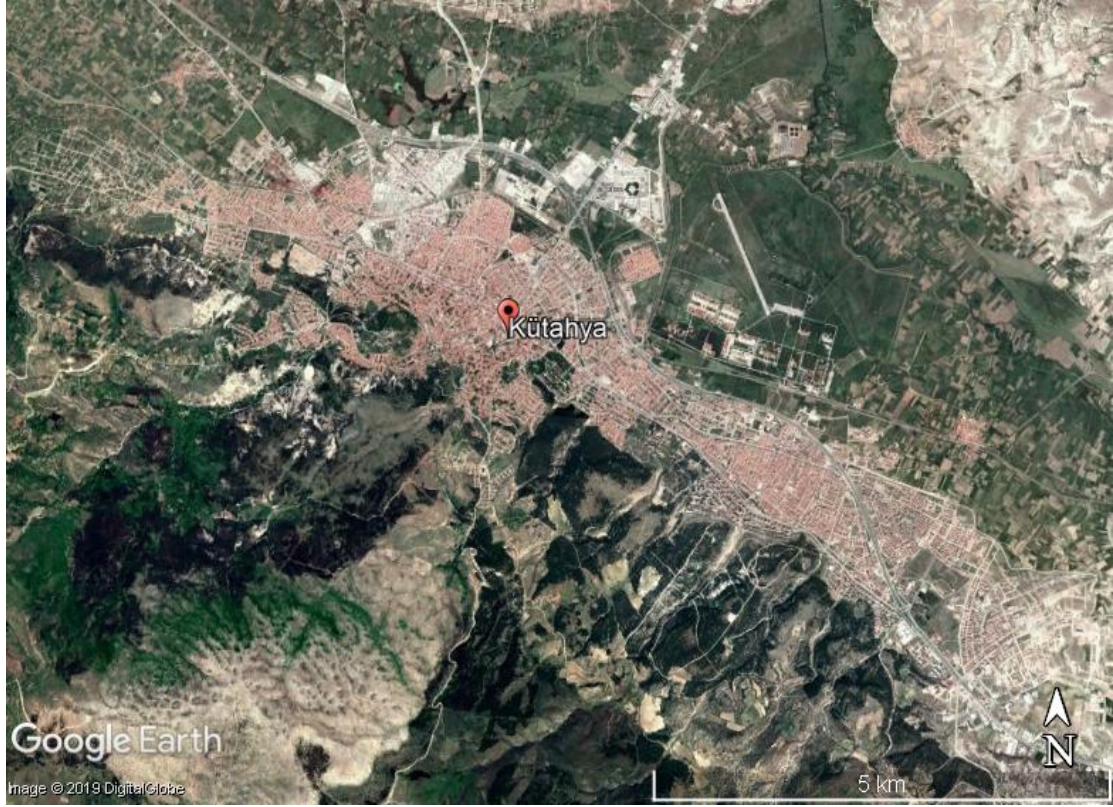
1.1. KÜTAHYA'DA DOĞAL ÇEVRE

Antik kaynaklara bakıldığında, Kütahya'nın konumu ile ilgili bilgilerin çoğunlukla Phrygia Bölgesi ile bağlantılı olarak verildiği görülmektedir. Herodotos, Kütahya'nın adını vermeyerek, daha çok Phrygia Bölgesi'nden bahseder. Ona göre Phrygia, kral yapıları ve kervansaraylarla döşenmiş Kral Yolu'nun üzerinde yer alan bir geçiş noktasıdır. Buradan Halys (Kızılırmak) Nehri'nin ötesine, Sardes (Manisa-Salihli) üzerinden batıya ve Caria (Aydın, Muğla, Denizli) üzerinden güneye ulaşılabilen yollar bulunmaktadır. (Herodotos, 1973, s. 309,395,397) Grek tarihçi Xenophon'un M.Ö. 400'de yazdığı Anabasis'inde, gerçekten de kentin kuruluş efsanesinde bulunan Ceramon-Agora adı geçmektedir. Metine göre bu isim her ne kadar "Seramikçiler Şehri" anlamına gelse de, yalnızca Mysia Bölgesi'nin (Balıkesir'in tümünü, Manisa ve İzmir'in kuzeyini ve Kütahya'nın batısını içine alır.) sınırında yer alan bir kent olarak verilmiştir. (Xenophon, 2013, s. 2; Gökbilgin, 1997, s. 1121) Dolayısıyla Ceramon-Agora'nın Kütahya'yı tanımlamak için kullanıldığına dair bir kanıt yoktur. Kütahya kentinin kuruluş efsanesinde bu ismin zikredilmesine rağmen, bu adın işaret ettiği mevki henüz belirsizdir. (Gökbilgin, 1997, s. 1121) Grek coğrafyacı Strabon, M.Ö. 7. yüzyılda kaleme aldığı metninde Kütahya kentinden "Kotiaieion" şeklinde bahseder. Ona göre Kotiaieion (Kütahya), Aizanoi (Çavdarhisar, Kütahya), Nakdia (Seyitgazi, Eskişehir), Midaieion (Karahüyük, Konya) ve Dorylaion (Eskişehir) kentleriyle birlikte Küçük Phrygia Bölgesi içerisinde yer alır. (Strabon, 2000, s. 81; Varlık M. Ç., Kütahya, 2002, s. 580; Gökbilgin, 1997, s. 1122) 10. yüzyılda ise yazar Suidas'ın kaleme aldığı ansiklopedisinde Kütahya, "Cotyaeum" olarak geçmektedir. Suidas da bu kentin antik Phrygia şehirlerinden biri olduğunu aktarmaktadır. (Suidas, 1705, s. 403; Gökbilgin, 1997, s. 1121)

Genel coğrafi nitelikleri açısından Kütahya, Ege Bölgesi'nin dağ ve ova silsilesine doğru uzanan, aynı zamanda Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu yüzeyini de işgal eden bir bölgeyi kapsar. (**Harita 1.**) Kuzeybatı ve Güneydoğu doğrultusunda gelişen bu kentin kendisini tanımlayan en geniş kısmı, Kütahya merkez ilçesinin bulunduğu büyük düzlüktür. (**Harita 2.**) Kent, çağlar boyunca kazandığı nüfus ve kuvvetin neticesinde ve özellikle ona doğudan intikal eden Porsuk Nehri'nin etkisiyle, güney yönünde genişlemiştir. Aslında bölgenin güney yönünde genişlemesinin en belirgin sebebi, kentin sahip olduğu işlenebilir kil ve yumuşak kalker oluşumlarıdır. (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983, s. 5282)

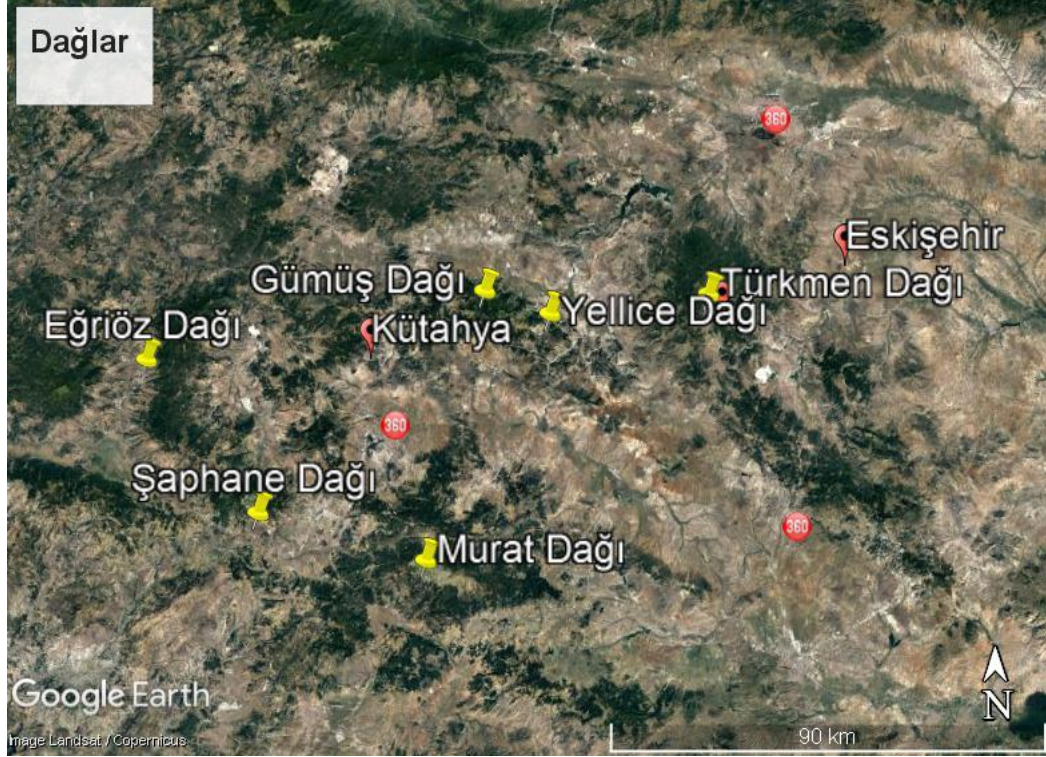
Harita 1. Kütahya kentinin konumu.

Harita 2. Kütahya kentinin genel görünümü.

Kentin bulunduğu konuma bakıldığında, bugünkü isimleriyle Eğriöz Dağı, Şaphane Dağı, Murat Dağı, Gümüş Dağı ve Yellice (Acem) Dağı olarak adlandırılan dağların, Kütahya ilini ve çevresini korunaklı hale getirdiği görülmektedir. (**Harita 3.**) Böylece en azından stratejik açıdan uygarlıklar için kent ve çevresinin kullanışlı olduğu söylenebilir. (Bülbül, 2009, s. 81,82) Ayrıca kentin doğusunda bulunan ve eski bir yanardağ olan Türkmen Dağı'nın batı yamaçları da Kütahya şehrinin sınırları içerisinde bulunmaktadır. (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983, s. 5280) Zamanla parçalanarak kil oluşumuna zemin hazırlayan volkanik kayaların ve diğer kayaların bölgedeki varlığı ile birlikte kentin farklı bölgelerinde yer alan, seramik/çini işleminde bir katkı maddesi olarak kullanılan kuvars içeren toprakları da bahsedilmeye değer niteliklerindedir. (Demirkan, 2006, s. 17; Baş, 1987, s. 67; Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu, 2001, s. 40,108) 19. yüzyılda sahanın jeolojisini inceleyen gezgin Charles Fellows dahi, Söğüt ve İnönü üzerinden Kütahya'ya ulaşmaya çalıştığı sırada, güzergâh boyunca, bir kuvars türü olan alaca akik ve beyaz akik taşlarıyla karşılaştığını aktarmaktadır. Ayrıca kendisi, bu taşların

volkanik sebeplerle meydana geldiğini düşündüğünü de eklemektedir. (Fellows, 1838, s. 129,130)

Harita 3. Kütahya'nın dağlara göre konumu.

1924-36 yılları arasında Kütahya'ya gelen Fransız Blodfier, Fritz Kratze, Wilhelm Salamon Galvi, R. Ranberge, Seger Gramser ile Dost Firması, yaptığı araştırmalarda kentin seramik üretimine imkân veren hammaddelerini incelemiştir. Bu hammaddeler eskiden çini ve seramik işlerinde halk tarafından kullanıldığı saptanan maddelerdir. Bu yüzden Kundukviran toprağı, Dümbüldek toprağı, maya kili, Mihaliççik kili, çakmak taşı, Başören killik/İncik kili ve kum maddeleri çalışmada, "iptidai maddeler" olarak ele alınmışlardır. (Çini, 1991, s. 67) Metinde, kentin güneyinde bulunan Yellice Dağı eteklerindeki Kundukviran/Kundukören bölgesinde saptanan, hayli kaliteli olduğu belirtilen bir kilin varlığına değinilmiştir. Bu kilin, niteliği dolayısıyla büyük vazolar ve büyük tabakların üretiminde kullanıldığı belirtilmiştir. Zira bu kil ile hazırlanan seramik hamuru pişirme esnasında esneklik kazanmakta ve çekme payı azaldığından büyük çaplı eşyaların üretimi için uygun görülmektedir. Diğer yandan yine Yellice Dağı taraflarında bulunan Dümbüldek yöresinin kili de benzer şekilde seramik ve çini üretiminde

kullanılmıştır. Çalışmada Kundukviran ve Dümbüldek bölgeleri, kum temin edilen alanlar olarak da geçmektedir. (Çini, 1991, s. 65,67) (**Harita 4.**) Maya kili ise Kütahya yakınlarındaki Cıngırdık adı verilen bir dereден çıkartılarak seramik/çini hamurunun hazırlanmasında kullanılan bir diğer kil türüdür. Çalışmaya göre, bugün Eskişehir'in bir ilçesi olan Mihaliççiktan getirilen kil ile birlikte Kütahya'nın Sabuncu Pınar bölgesinden edinilen "incik kili" maddeleri de seramik/çini işlerinde kullanılan diğer malzemelerdir. (Çini, 1991, s. 62,66,67) Çini sanatında kullanılan maddelerden biri olan çakmak taşı da, yine Kütahya'nın Sabuncu Pınar bölgesinden elde edilerek boya, astar ve seramik/çini hamuru hazırlamak için kullanılmak üzere taş değirmenlerde öğütülmekteydi. (Çini, 1991, s. 58,66) Görüldüğü üzere, Kütahya'nın doğal yapısının çini ve seramik üretimine elverişli olduğu araştırmalarla ortaya konulmuştur. Bunlara ek olarak, Osmanlı arşiv kaynaklarında çini sanatında kullanılan ve "çorak" olarak adlandırılan ancak Aslanapa tarafından "boraks" olduğu bildirilen bir katkı maddesinden de bahsedilmektedir. Bu maddenin, Kütahya'da fincanların üzerine sürülmesi ve İzmir ile Girit'teki sabun üretiminde kullanılması için Karahisarı Sahib'den getirildiğine dair bir kayıt bulunmaktadır. (BOA, C.İKTS., 5/239, 7 Cemazeyillahir 1222/ 12 Ağustos 1807; Aslanapa, 1949, s. 91,92) Dolayısıyla Kütahya'nın hammaddelere olan yakınlığının ve konumu sayesinde kazandığı avantajın seramik/çini üretiminde önemli olduğu söylenebilir.

Bünyesindeki mağmatik etkinin açıkça gözlenebildiği Kütahya kentinin sıcak su kaynaklarına sahip olduğu görülmektedir. Bilimsel açıdan, hidrotermal (sıcak su) damarlarında gümüş, kükürt gibi madenlerin oluşabildiği bilinmektedir. (Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, t.y.) Muhtemelen bölgenin niteliği dolayısıyla, Kütahya'nın batısında bulunan Yoncalı Ilıcası'nın civarındaki Gümüş Köy adlı bölgede de gümüş yatakları bulunduğu gözlenmiştir. Ayrıca 14. yüzyılda El-Ömeri *Mesalikü'l Ebsar* isimli eserinde Kütahya/Germiyan ilini kastederek burada Gümüş Şehri denen bir bölgeden kaliteli gümüş elde edildiğini aktarmaktadır. (Şihabeddin B. Fazlullah El-Ömeri, 2014, s. 157,158; Arık F. , 2002, s. 234) Bunların dışında yine şehre ait Tavşanlı, Emet, Simav, Gediz ve Altıntaş kazalarındaki ılıcaların da keşfedildikleri günden itibaren asırlarca insanları kendilerine çeken ve günümüze kadar ulaşan önemli sosyoekonomik mekânlar olduğunu söylemek mümkündür. (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983, s. 5286)

Harita 4. Kütahya'nın hammadde bölgeleri.

Kütahya'yı tamamlayan coğrafi özelliklerinden sonuncusu, kentin sahip olduğu akarsulardır. Bu akarsular, kentin oluşumu ve gelişimi sürecindeki en önemli etkenlerden biridir. Zira bölgelerin verimliliğine bağlı olarak Kütahya'da saptanan ilk iskan bölgeleri de kentte bulunan Porsuk Nehri'nin suladığı Altıntaş, Tavşanlı ve Aslanapa –Gireği- ovalarıdır. (Bilgen, 2011, s. 16) Kütahya'ya doğudan intikal eden en mühim nehir Porsuk Nehri olup, Sakarya Nehri'nden ayrılarak kuzey ve güney doğrultusunda ilerler. Porsuk'dan ayrılan ve günümüzde Felent Çayı olarak bilinen bir kol da kentin batısına, bugün Tavşanlı olarak bilinen ilçesine dek uzanır. Ardından güney yönünde Altıntaş ve günümüzde Aslanapa –Gireği- olarak bilinen ilçelere de ulaşır. (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983, s. 5281,5282) (**Harita 5.**) Antik Aizanoi –Çavdarhisar- kazasından geçerek Marmara'ya dökülen Koca Çay ile birlikte, Gediz ilçesinden ilerleyerek Ege'ye karışan Gediz Çayı da yine kent dahilindedir. (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2012, s. 5)

Harita 5. Porsuk ve Felent akarsuları.

1.2. TARİH İÇİNDE KÜTAHYA

Kütahya'daki çini üretiminin geçmişi, bölgeyi etkileyen siyasi olaylarla ve kentleşmeyle etkileşim halindedir. Dolayısıyla çini üretimi, Kütahya'yı etkileyen sosyal ve siyasi dinamikler ile birlikte ele alınmalıdır. Bu süreçteki izlekler, yani bölgedeki kentleşme ve buna bağlı olarak gelişen üretim hacmi, 18.yüzyıl Osmanlı Kütahya'sında doruk noktasına ulaşan üretimi anlaşılır hale getirecektir. Bununla birlikte, çinilerin üzerinde bulunan motifler ve bu motiflerin geçişkenliği de incelenerek, ticaretin boyutu, iktisadi ilişkiler ağı ve bu ağda yer alan unsurlar belirgin hale getirilecektir.

Kütahya'nın bazı bölgelerinde M.Ö. 2. bin yıla ait yerleşim yerlerine rastlansa da, şehrin kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir. (Bilgen, 2011, s. 16) Fakat Grek coğrafyacı Strabon'un "Kotiaaion" (Kütahya) ifadesine bakıldığında, kentin M.Ö. 7. yüzyılda var

olduğu anlaşılmaktadır. (Strabon, 2000, s. 81) Kentin Kalkolitik Döneme kadar uzanan geçmişıyle ilgili muğlak veriler dolayısıyla, Kütahya’da bilinen ilk siyasi hâkimiyetin Friglerce (Phrygian) kurulduğu kabul görmektedir. (Yıldız H. D., 1981-1982, s. 34)

Iliad ve Odyssey yazıldığında Frigler, Grek hafızasında savaşıcı bir imgeye sahipti. Söz konusu metinde Truva Kralı Priam “bağlar ülkesi” olarak adlandırdığı Frigya’yı (Phrygia) geziyor ve Sakarya Nehri (Sangarios) kıyıları boyunca pek çok atlı askerin bulunduğunu belirtiyordu. (Ramsay, 1965, s. 26,27) Kentin konumuna bakılarak, ovalarının ve akarsularının korunmasını sağlayan dağ silsilesi sayesinde, Friglerin güçlü bir hâkimiyet kurabildikleri düşünölmektedir. (Bölböl, 2009, s. 81,82) Nitekim kent, Bursa, İznik, Bilecik doğrultusunda kuzeye, Konya ve Afyon ile güneye, Uşak üzerinden Ege Bölgesi’ne ve Eskişehir sayesinde Anadolu içlerine erişen yolların kesiştiği konumu itibariyle stratejik bir öneme sahiptir. (Taeschner, 2010, s. 163,164,171,210)

Frig döneminin ana iskan bölgelerinden biri ve en önemlisi, bugün Kütahya’nın merkez ilçesinde yer alan Kütahya Kalesi ve çevresidir. (**Harita 6.**) Bir diğer Frig yerleşim merkezi antik Aizanoi (Çavdarhisar) bölgesidir. Burada dönemin tarım ekonomisinin bir simgesi olan Kybele anıtı bulunmaktadır. Kentin Simav ve Tavşanlı ilçeleri barındırdığı Frig buluntuları açısından, uygarlığın diğer yerleşim merkezleri olarak kabul edilmektedirler. (Tulay, 1981-1982, s. 54,55; Türktüzün, 2014, s. 126) (**Harita 7.**)

Harita 6. Kütahya Kalesi.

Frig hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte Kütahya, bir süre Lidya hâkimiyetinde kalsa da M.Ö. 546 yılında Pers Kralı Kyros'un egemenliği altına girmiştir. (Yıldız H. D., 1981-1982, s. 35) Perslerin ardından M.Ö. 6. yüzyılda Makedonya Kralı Büyük İskender'in eline geçen Kütahya, onun ölümüyle birlikte sırasıyla Bitinya ve Bergama Krallıklarına dâhil edilmiştir. Fakat sonrasında şehrin, M.Ö. 1. yüzyıl ve M.S. 6. yüzyıllarda Roma çatısı altında olduğu görülmektedir. (Varlık M. Ç., Kütahya, 2002, s. 580)

Harita 7. Kütahya'daki Frig merkezleri.

Roma döneminde Kütahya'da kentleşmenin hızlandığı gözlenmektedir. Kütahya sahası bu dönemde önemini daha da arttırmıştır. Kent dahilinde Aizanoi (Çavdarhisar), Alia (Emet, Kırğıl Köyü), Cadı (Gediz), Cotiaeiön (Kütahya), Synaus (Simav), Tiberiopolis (Emet, Eğriöz) bölgeleri belirginleşmeye başladığı gibi, bu merkezler arasındaki yollar da gelişmiştir. Zira bu dönemde bahsi geçen merkezler adına sikke bastırıldığı buluntularla kanıtlanmıştır. (Tulay, 1981-1982, s. 55) (**Harita 8.**) Bu dönemde kentte Zeus Tapınağı, stadyum, tiyatro, köprü, hamam ve agora yapılmış olup ayrıca Aizanoi bölgesinde üzerinde fiyat listelerinin bulunduğu bir de borsa binası inşa edilmiştir. (Tulay, 1981-1982, s. 56)

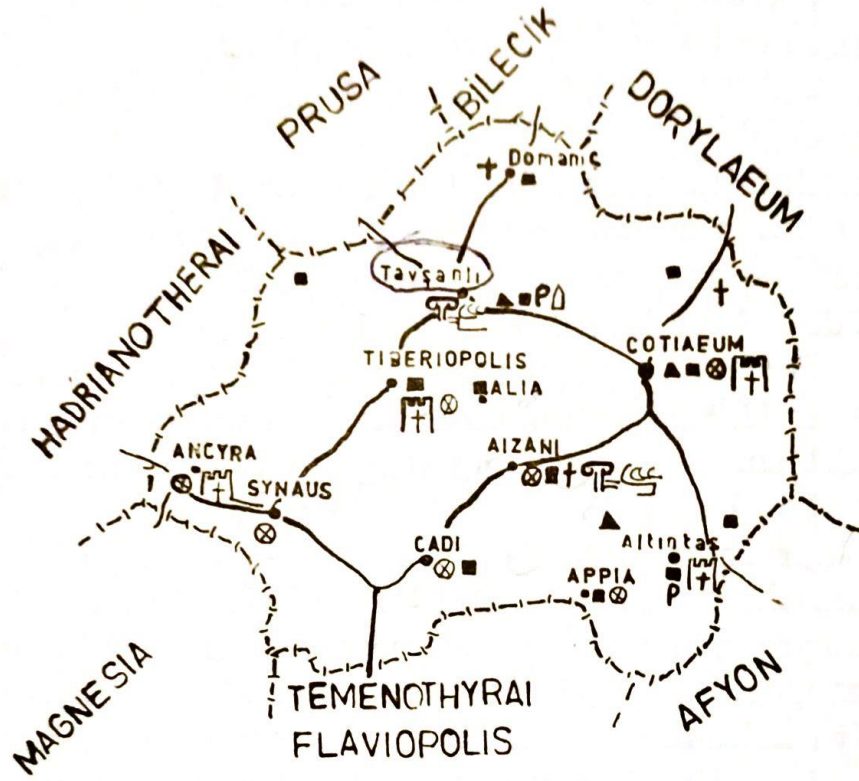
M.S. 395'te Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla Bizans sınırları içerisinde kalan Kütahya, piskoposluk merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde, Roma döneminde inşa edilmiş olan Zeus Tapınağı bir kiliseye dönüştürülmüş ve şehrin etrafında inşa edilen

kalelerle bölge güçlendirilmiştir. (Gürsoy, 2006, s. 7; Tulay, 1981-1982, s. 57) Kütahya'nın merkezinde bulunan Kütahya Kalesi, batıda Tavşanlı bölgesinde yer alan Asarlık Tepe Kalesi ve güneyde bulunan Altıntaş Kalesi güçlendirilmiş; Simav kazasında mevcut Asarkale ve yine Kütahya'nın merkezinde bulunan Kayzer Kalesi bu dönemde inşa edilmiştir. Dik bir yükseltinin üzerine inşa edilen Kayzer Kalesi, bölge özelinde konumlandırılmış bir haberleşme kalesidir. Periferisinden yükseltisiyle ayrılan kaleden, tüm Kütahya izlenebiliyor ve Eskişehir'den Uludağ'a kadar olan bütün arazi de gözetlenebiliyordu. Böylece Kayzer Kalesi sayesinde, Kütahya'nın konumunun nasıl değerlendirildiği iyice anlaşılmıştır. (Türktüzün, 2014, s. 124; Dönmez, 1981-1982, s. 2)

(Harita 9.)

8. yüzyılda Bizans'ın, İstanbul'u, Araplara ve Slavlara karşı güçlenmiş lojistiği sayesinde başarıyla savunduğu görülmektedir. Bu sayede Anadolu'daki hâkimiyeti de giderek güçlenmiştir. (Chrysostomides, 2009, s. 7) Ancak 9. yüzyılın ortalarına doğru doğuda, Abbasi emrindeki Türk komutanları, Doğu Anadolu Bölgesi'ni zapt ettiler. Burada bulunan Ermeniyye adındaki bölgede başlayan Türk-Ermeni politik ilişkileri, Ani yöresinde bir Ermeni siyasi teşekkülünün görülmesiyle sonuçlandı. (Göyünç, 2002, s. 421) Bizans İmparatorluğu, Ani bölgesini 11. yüzyılda ele geçirdiğinde buradaki Ermeniler çeşitli coğrafyalara dağıldılar. Ancak bu süreçte dahi ticaret ağlarında aktiftiler. 12. yüzyıl Slav kayıtlarına göre Ermenilerin, Sudak'a kadar ulaştığı görülüyordu. (Cowe, 2016, s. 84,85) Ayrıca bazı 13. yüzyıl Ermeni kayıtlarında, kimi Ermeni çömlekçilerin Sultanabad (İran) veya Kütahya gibi kentlere göç ettiği bilgisine ulaşıldığı da ileri sürülmektedir. (Kelekian, 1909, s. 30) Nitekim ilerleyen süreçte, Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin pekişmesiyle Ermeniler, daha serbest bir hale geleceklerdir. Böylece çeşitli sebeplerle Anadolu'ya dağılan Ermeniler, kent ekonomisindeki türlü sanat ve ticaret faaliyetlerinde etkili olacaklardır. (Göyünç, 2002, s. 422; Cowe, 2016, s. 85,87)

KUTAHYA ARKEOLOJİ HARİTASI

- Dugünkü iskan
- P Prehistorik alan
- ▲ Höyük
- ⏏ Kaya mezarı
- Roma iskanı
- + Bizans iskanı
- ⊗ Sikke basan şehir
- ⏏ Kale
- ⏏ Şehir kalıntısı
- Karayolu
- | İl sınırı

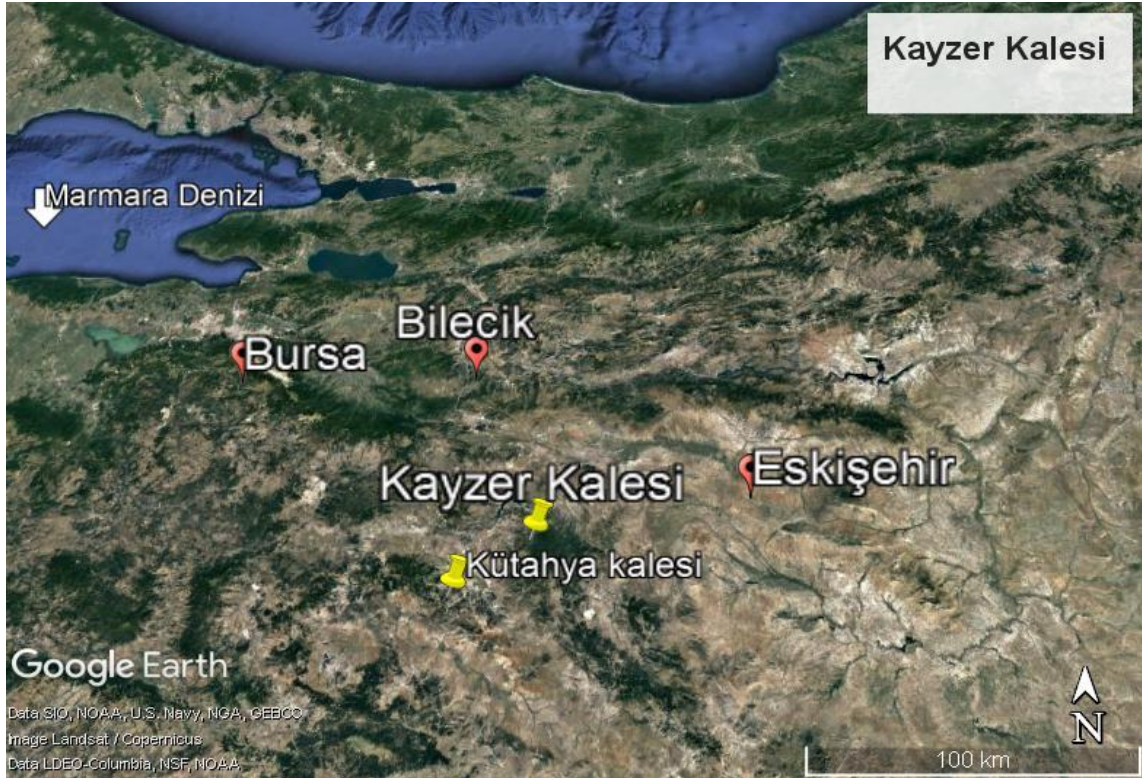

1/1000000

TANZİM EDEN

A. SEMİH TULAY

Harita 8. Kütahya arkeoloji haritası. (Tulay, 1981-1982, s. 58)

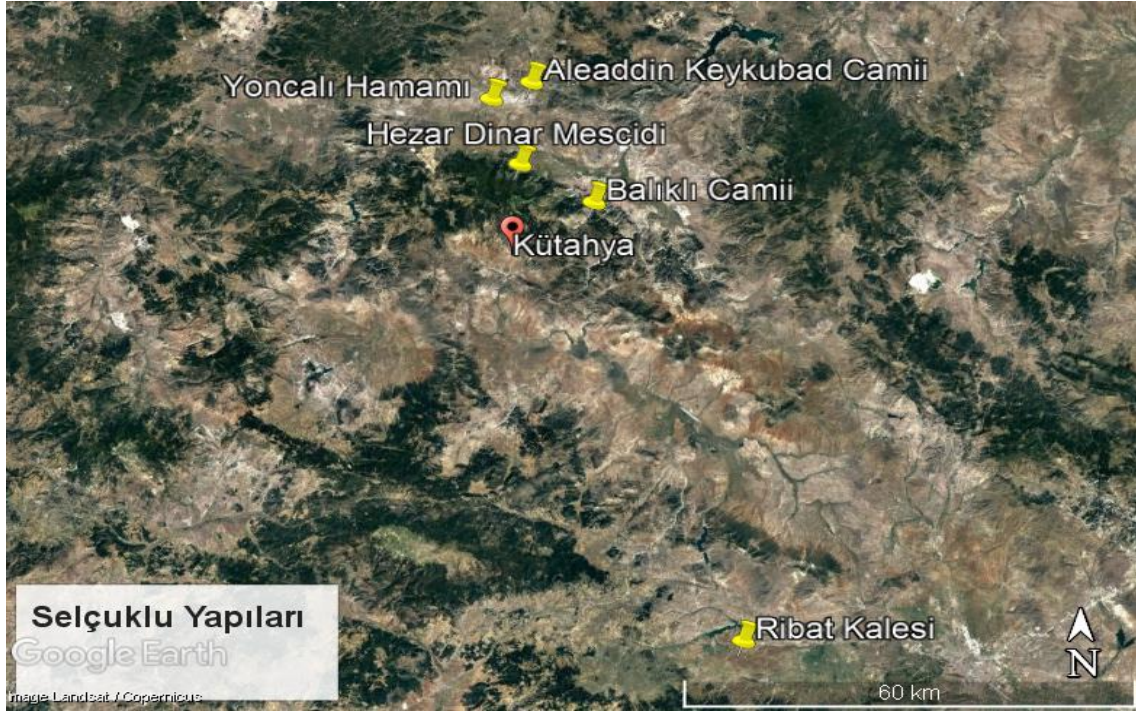
Harita 9. Kayzer Kalesi.

11. yüzyılda Selçuklu sultanı Tuğrul Bey döneminde, Doğu Anadolu'ya gönderilen birliklerle başlayan akınlar, Türklerin Anadolu yönündeki ilerleyişini kolaylaştırmıştı. İlerleyen süreçte Erzurum, Bayburt, Malatya bölgeleri Türk etkisi altına girmiş ve daha sonra Urfa, Karaman, Kayseri ve Konya'da da Türk etkisi giderek artmıştı. (Turan, 2003, s. 150,151,152; Köymen, 2001, s. 22,23,24) Türk komutanı Afşin'in ilerleyişiyle Türk akınları Marmara'ya kadar sıçrayarak Kütahya'nın güney ucunu teşkil eden Uşak'ı da etkilemişti. (Özdeğer, 2012, s. 222; Köymen, 2001, s. 25,26,27) Akınlara iştirak eden unsurların sayısı arttıkça çarpışmalar şiddetleniyor ve bu durum Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i bir sefer hazırlığına sürüklüyordu. (Chrysostomides, 2009, s. 10) Ancak sefer sonucunda Diogenes, Alparslan önderliğindeki kuvvetlerin zaferiyle mağlup olmuştu. (Varlık M. Ç., 2002, s. 580; Turan, 2003, s. 188) Akabinde sınırları giderek zayıflayan Bizans, 1075'te Kutalmış'ın oğlu Süleyman'ın İznik'te hükümrانlığını ilan etmesini dahi önleyememişti. (Turan, 2003, s. 281) İznik'te kurulan bu hâkimiyet aynı zamanda, Eskişehir bölgesinin stratejik konumundan Türklerce faydalandığının bir göstergesiydi. Zira İstanbul taraflarına erişim imkânı sağlayan bu bölge, 1080 yılında

Kütahya'nın da zapt edilmesini sağlamıştı. (Oğuzoğlu ve Emecen, 1995, s. 398; Gökbilgin, 1997, s. 1127; Varlık M. Ç., 2002, s. 580) Eskişehir ile Seyit Gazi arasında kalan Bizans-Selçuklu sınırının kuzey ve batı kısımları da Türk çadırlarıyla dolmuş ve 1176'daki Myriakephalon Zaferi neticesinde Bizans, Eskişehir'deki tahkimatlarını da lağvetmişti. (Oğuzoğlu ve Emecen, 1995, s. 399) Bu noktadan sonra 1176-1182 yılları arasında Kütahya, II. Kılıçarslan tarafından Uşak ve Alaşehir ile birlikte bir kez daha zapt edilmiş ise de kentin kesin fetih tarihi net değildir. (Özdeğer, 2012, s. 223; Turan, 2003, s. 292; Uzunçarşılı, 1932, s. 9) Kentteki verilere bakıldığında Kütahya'nın güneyinde ve hatırı sayılır bir mesafede bulunan Ribat Kalesi'ndeki 1210 tarihi, kentin fethinin daha ileri bir tarihte gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini barındırır. Ancak Kütahya'daki Yoncalı Hamamı kitabesinde geçen 1233 tarihi de dikkat çekicidir, dolayısıyla kentin fethi bu tarihten önce olmalıdır. Bu verilere göre Kütahya'nın kesin fetih tarihi 1210 tarihinden sonra ve 1233 tarihinden önce yani I. Aleaddin Keykubad döneminde gerçekleşmiş olmalıdır. (Uzunçarşılı, 1932, s. 9,10) Ayrıca *Neşri Tarihi* de I. Aleaddin Keykubad dönemine dayanan bu fetih tarihini onaylamaktadır. (Mehmed Neşri, 1949, s. 80; Uzunçarşılı, 1932, s. 10) Diğer yandan Evliya Çelebi de, Kütahya'nın, Germiyan ümerasından Selçuklu kumandanı Hezar Dinari tarafından fethedildiğini bildirmektedir. (Evliya Çelebi, 1935, s. 17) Fakat Germiyan topluluğunun, henüz 1239-1240 yıllarında Malatya taraflarında oldukları kabul edildiğinden, Evliya Çelebi'nin Germiyan bahsi düşündürücüdür. (Varlık, 1974, s. 8)

Kütahya'nın Türklerce fethinden sonra şehirde birtakım yapılar yükselmeye başlamıştır. Kentin merkezinde yer alan Hezar Dinari Mescidi, Balıklı Camii; kentin güneyinde yer alan Ribat Kalesi, kent merkezine yakın bir noktada bulunan Yoncalı Hamamı ve Aleaddin Keykubad Camii kentte mevcut Selçuklu yapılarıdır. (Uzunçarşılı, 1932, s. 21,22) (**Harita 10.**) Bu şekilde kentleşmenin hızlanmasını sağlayan Selçuklular, Kütahya gibi askeri ve iktisadi dış bağlantı noktalarında iskânı arttırmaya çalışıyorlardı. Zira merkez Konya'yı ve Konya'dan Anadolu içlerine uzanan ticari ve askeri koridorları muhafaza etmek zorundaydılar. (Özcan ve Yenen, 2010, s. 64; Günel, 2010, s. 134; Turan, 2003, s. 286,287) Anadolu'da Selçuklulardan kalma eserler pek az olsa da, Kütahya dâhilinde yolları besleyen yapıların inşasının bu dönemde devam ettiği anlaşılmaktadır.

Ancak kentteki esas mimari ilerleme, Germiyanogulları döneminde gerçekleşecektir. (Arık O. , 2007 , s. 29,30)

Harita 10. Kütahya'daki Selçuklu yapıları.

Zeki V. Togan'a göre Kanglı-Kıpçak, F. Köprülü'ye göre Afşar boylarından olduğu ileri sürülen ve M. Çetin Varlık tarafından Harezşah Celeddin Mengüberti maiyetinde Doğu Anadolu'da belirdiği kabul edilen Germiyan topluluğuyla alakalı ilk bilgi, İbni Bibi tarafından verilmektedir. (Varlık, 1974, s. 7; Varlık, 1996, s. 33) İbni Bibi'de verilen Veled-i Alishiri Germiyani adından, Germiyan isminin bir bölge değil aşiret adı olduğu anlaşılmaktadır. (İbni Bibi, 1941, s. 800; Uzunçarşılı, 2003, s. 39)

Selçuklu emri altında 1240 yıllarında Malatya taraflarında görülen Germiyan aşireti, Selçuklu siyasetinde Baba İshak'a karşı verilen mücadelede yer almıştı. (Yıldız H. D., 1981-1982, s. 38) Ardından bu aşiretin önemli bir mensubu olan Kerimüddin Alishir'in 1264'te Konya'da ortadan kaldırılan Keykavus taraftarları arasında olduğu da

görülmüştür. Böylece 13. yüzyıl ortalarında Germiyanogullarının Selçuklu siyasetine müdahil oldukları anlaşılmaktadır. (Varlık M. Ç., 1974, s. 11) Aşiretin Kütahya taraflarına ne zaman ulaştıkları bilinmemektedir. Ancak kaynaklarda aşiretin, 1277 yılında Selçuklularda vuku bulan sahte veliaht Cimri/Siyavuş vakasında Selçuklu lehinde saf tuttıkları görülmektedir. İbni Bibi, Germiyan Türklerinden Alişiroğlu Hüsameddin'in emrindeki askerlerce Siyavuş'un yakalandığını ve Selçuklulara teslim edildiğini aktarmaktadır. (İbni Bibi, 1941, s. 295; Uzunçarşılı, 2003, s. 40; Varlık M. Ç., 1974, s. 20) Bu yüzden Germiyanogullarının 1243 Köseadağ Savaşı sonucunda gerçekleşen Moğol müdahaleleri sebebiyle Anadolu'ya geçtikleri ve muhtemelen 1277 Cimri Vakası'ndan önce Batı Anadolu'ya kadar ulaştıkları söylenebilir. Ayrıca Selçukluların, Kütahya ve çevresini Germiyanogullarına ikta olarak verdikleri de ileri sürülmektedir. Bu şekilde henüz uç kısımlarda bulunan aşiretin akınlar sayesinde güçlenmiş olabileceği düşünülmektedir. (Varlık M. Ç., 1974, s. 21,24,25) Zaten daha sonraları Denizli'yi ele geçiren Germiyanogullarının hâkimiyetlerinin Ankara'ya kadar uzandığı gözlenir. Zira Ankara'da bulunan Kızıl Bey Camii'nin kitabesinde Kerimüddin Alişir'in oğlu Yakub'un adı geçmektedir. Bu dönemde Germiyanogullarının hala Selçuklu çatısı altında olmasına rağmen, bünyelerinde bir kurumsallaşma meydana gelmiştir. 1300 yılına gelindiğinde ise Kerimüddin Alişir'in oğlu I. Yakub Bey döneminde aşiret bağımsızlaşmış ve zayıflayan Selçuklu idaresine paralel olarak güçlenen Germiyanogullarının muhtemel sınır muhafızlığı süreci de böylelikle son bulmuştur. (Varlık M. Ç., 1974, s. 25)

Germiyanogulları kurulmadan önce Selçukluların Bizans sınırlarındaki kuzey uç şefliği Kayseri'de ve güney uç şefliği de Kütahya'da bulunmaktaydı. Böylece konum itibariyle batı yönünde genişleme imkânı olan Germiyanogullarının zamanla Batı Anadolu beyliklerini de kontrol altına aldıkları da görülmektedir. (Varlık M. Ç., 1974, s. 27) Pek çok güzergâhın kesiştiği İç Batı Anadolu çanağında büyüme kaydeden Germiyanogullarına paralel olarak, benzer iktisadi hatlara sahip olan doğudaki Kadı Burhaneddin topraklarının da değerlendirilmesi bu anlamda rastlantı değildi. (Uzunçarşılı, 2003, s. 162,166) Ayrıca Germiyanogullarının Bizans sınırlarına komşu olması ve ticaret yolları üzerinde olması, burada pek çok tekke ve zaviyenin kurulup hizmet vermesine de olanak tanımış olabilirdi. (Doğan, 2006, s. 16) Ahmed Eflâkî'nin *Menakübü'l Arifin* adlı

eserine göre ilk Germiyanoğlu hükümdarı I. Yakub Çelebi tarafından buna yönelik bir adım da atılmıştı. Esere göre Ladik (Denizli) taraflarında ve İ. H. Uzunçarşılı'ya göre 1312 yılına tekabül eden olayda, I. Yakub Çelebi kızını kucağına alarak Mevlana'nın torunu Ulu Arif Çelebi'yi ziyaret etmiş ve onun müridi olmuştu. (Ahmed Eflâkî, 1973, s. 308; Uzunçarşılı, 1932, s. 36,37) Bu vakanın kesinliği belirsiz olsa da Kütahya kentinde 14. yüzyılda inşa edilmiş olan bir Mevlevihane, etkileşimin bir şekilde var olduğunu kanıtlamaktadır. (Altun, 1981-1982, s. 347) Sonraki süreçte ise Germiyanoğullarının diğer hükümdarlarından olan Süleyman Şah, Mevlana'nın torunlarından Abide Mutahhere Hatun ile evlenmiştir. *Menakıbü'l Arifin*'de bu hatunun İlyas ve Hızır adında iki oğlu olduğu bildirilmektedir. Aynı zamanda keramet sahibi olan Mutahhere Hatun'un Rum illerinde dahi kadın müridlerinin bulunduğu aktarılmaktadır. (Ahmed Eflâkî, 1973, s. 43,343; Uzunçarşılı, 1932, s. 51) İlaveten Germiyanoğlu topraklarında zamanla Ahmedi, Ahmedi Dai, Şeyhi gibi önemli mutasavvıflar da yetişmiştir. Evliya Çelebi kanalıyla Yakub-i Germiyani'nin "çöğür" adlı bir sazın mucidi olduğunun bildirilmesi kültürel yansımalar bakımından da önemlidir. (Ersoy, 2003, s. 24,28,29,35,63; Evliya Çelebi, 2016, s. 344; Sanal, 1993, s.377)

Germiyanoğulları ile ilgili diğer kaynaklara bakıldığında, El-Ömeri'nin *Mesalikü'l Ebsar* adlı eserinde Germiyanoğulları hakkında birtakım bilgiler verildiği görülmektedir. Bu bilgiler çoğunlukla, Germiyanoğullarının ekonomik olanaklarından ibarettir. Aktarılanlara göre Germiyanoğullarının en önemli emtiası Kütahya şapıdır. Geçmiş Selçuklulara kadar uzanan Kütahya şapının, o dönemlerde iltizam ile tasarruf edildiği belirtilmektedir. Bu şap muhtemelen Kütahya'dan çıkıp İstanbul'a, Antalya kıyılarına ve Menderes aracılığıyla Batı Anadolu limanlarına ulaştırılmaktaydı. (Şihabeddin B. Fazlullah El-Ömeri, 2014, s. 157,158; Özcan A. T., 2017, s. 86,87) 14. yüzyılda *La Pratica della Mercatura* adlı kaynağı kaleme almış olan Pegolotti de, Kütahya'dan (Cottai) Antalya limanlarına 14 günde yaklaşık 4000 kantar (190 ton) Kütahya şapının taşınabildiğini belirtmektedir. (Balducci Pegolotti, 1936, s. 370; Özcan A. T., 2017, s. 87) Germiyanoğulları döneminde söz konusu şapın tasarruf biçimi belirsiz olsa da El-Ömeri'nin, Germiyanoğullarının şap satarak dışarıdan mal getirttiklerini belirtmesi şap kaynaklarının Selçuklulardan sonra da bir şekilde kullanılmaya devam edildiğini

göstermektedir. (Şihabeddin B. Fazlullah El-Ömeri, 2014, s. 157,158; Özcan A. T., 2017, s. 91) El-Ömeri'ye göre Kütahya'nın önemli emtialarından bir diğeri de Kütahya gümüşüdür. Kendisinin ifadelerine göre Germiyan ilinde bulunan Gümüşsar/Gümüş Şehri (Gümüş Köy) olarak bilinen bir bölgeden kaliteli gümüş elde edilmekteydi. 13. ve 14. yüzyılda Anadolu'nun gümüş merkezlerinden biri olan bu bölge, çıkarılması kolay ve getirisi bol bir gümüş madenine sahipti. (Şihabeddin B. Fazlullah El-Ömeri, 2014, s. 157,158; Uzunçarşılı, 2003, s. 253,254)

Germiyanoğullarının coğrafi ve iktisadi olanakları, doğal olarak beraberinde hızlı bir kentleşmeyi getirmiştir. Evliya Çelebi'nin aktardıklarına bakılırsa, Kütahya Kalesi surları dışında bulunduğu intibamı uyandıran Germiyanoğullarına ait Kütahya Sarayı da bunun bir neticesidir. (Evliya Çelebi, 1935, s. 20; Uysal, 2006, s. 122,123) Evliya Çelebi'ye göre:

“360 tahtani ve fevkani odalarıyla, divanhaneleriyle, azim avlularıyla, hamamlarıyla ve bahçesiyle tezyin olmuş bir saraydır. Halep sarayının meydanı kadar bir havalisi vardır. Amma cümle toprak örtülüdür, kiremit değildir. Kanun üzere bu sarayın kırk saray ağası vardır. Bunlar kapıda didebanlık edip, hıfzı haraset ederler. Saraydar diye itibarlıdır.” (Evliya Çelebi, 1935, s. 20)

Evliya Çelebi'nin aktardığı 17. yüzyıl saray verilerine bakarak Germiyanoğullarının idari büyüklüğüne dair kesin bir çıkarımda bulunmak olanaksızdır. Ancak yine de böyle bir yapının sosyal hareketliliğin ve kurumsallaşmaya duyulan ihtiyacın bir sonucu olduğu söylenebilir. Bu gerekliliklere dayanarak II. Yakub Çelebi döneminde, Yakub Çelebi külliyesi de inşa edilmiştir. İmaret, mescit, türbe ve medreseden oluşan bu yapı, haliyle toplum ihtiyacından doğmuştur. Yine Kütahya merkezinde bulunan İshak Fakih Külliyesi, Kütahya-Afyon yolunda mevcut Yeniceköy Menzil Külliyesi ile Çakırsaz Hanı ve Eğret Hanı, Uşak'ta İnay Hanı ve şehrin güneybatı yönünde Simav kazasında bulunan Babuk Bey Külliyesi ile bugünkü Kula'da bulunan bir kervansaray da Germiyanoğulları döneminin sosyal ve iktisadi yönü bakımından bahsedilmeye değerdir. (Uysal, 2006, s. 100,125, 141,149,165,275,279,283) Ayrıca bu dönemde kentin Gediz, Tavşanlı, Emet ve Uşak kazalarında bina edilen büyük camilerin de kentleşme açısından önemli olduğunu söylemek mümkündür. (Uysal, 2006, s. 85,88,91,93) (**Harita 11.**)

Harita 11. Kütahya'daki Germiyanoğulları yapıları.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak seyyah Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda Kütahya hakkında aktardıkları da, çinili eserler açısından önemlidir. Seyyah, kentin önceleri şimdi olduğundan daha süslenmiş ve bezenmiş olduğunu ancak Celali Karayazıcı ile Arap Said isyanlarından sonra harap olduğunu belirtir. (Evliya Çelebi, 1935, s. 20; Aslanapa, 1949, s. 45) Benzer şekilde Germiyanoğulları topraklarına, Hamid bölgesini ezip geçerek ilerleyen Karamanoğulları saldırılarının da kentte hasara neden olduğu söylenebilir. Nitekim 1378'de Germiyan Beyi olan Süleyman Şah, Osmanlı ve Karamanoğulları arasında sıkışmış bir vaziyetteyken, kızı Devlet Hatun'u Yıldırım Bayezit'e vererek Kütahya, Simav, Tavşanlı, Emet kazalarını ve çevresini çeyiz olarak Osmanlılara bırakmış ve Kula'ya çekilmek durumunda kalmıştı. (Uzunçarşılı, 2003, s. 45,48) Dolayısıyla yukarıda bahsedilen politik ve askeri aşamalarda mevcut çinili mimarinin yıkıma uğramış veya üretiminin daralmış olması ihtimal dahilindedir. Bugüne ulaşmayan mimari yapılara ek olarak, 19. yüzyıl sonlarında Kütahya'ya sürülen Arnavutluk Mebusu Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in anılarında, ilginç bir ibareye rastlanır. Kendisi, Yıldırım

Bayezid'in kayınpederi olarak aktardığı Germiyanoglu II. Yakub Çelebi adına yaptırılmış bir kitabede, (Aslında bu beyan hatalıdır. Zira Yıldırım Bayezid'in kayınpederi Germiyanoglu Süleyman Şah'tır. Fakat kitabenin aidiyeti doğrudur.) II. Yakub Çelebi'nin yıllık gelirlerden bir kısmını, Kütahya'daki Ermeni kilisesinin lambaları için yağ teminine ayırdığının yazılı olduğunu aktarır. Ona göre bölgedeki Ermeni nüfusu, Kütahya ekonomisinde hala etkindir. (İsmail Kemal Bey, 1920, s. 253, 254) İsmail Kemal Bey'in bahsettiği bu kitabe, II. Yakub Çelebi adına inşa edilen, türbeli ve kitabeli tek bir yapıya ait olmalıdır. Bu yapı, yukarıda da bahsedilen II. Yakub Çelebi külliyesidir. Buradaki kitabe, 1414 yılında yazılmış ve dikilmiş bir Taş Vakfiye'dir. (Uysal, 2006, s. 136) Ancak İsmail Kemal Bey'in ifadelerine karşın, günümüzde Taş Vakfiye'de Ermenilerle ilgili hiçbir bilgiye rastlanmaz. (Altun, 1981-1982, s. 294, 295; Uysal, 2006, s. 136,137) Fakat bugün, Taş Vakfiye'nin mevcut otuz dokuz satırı görünür biçimde olmasına karşın yalnızca otuzuncu satırına kadar olan bilgilere ulaşılmasından ve otuzuncu satırdan sonrası okunacak halde olmadığından İsmail Kemal Bey'in ifadeleri, vakfin Ermeni kilisesi için de yararlı olduğu ihtimalini barındırır. (Altun, 1981-1982, s. 294; İsmail Kemal Bey, 1920, s. 253,254) Buna bağlı olarak söz konusu evrede, Kütahya'daki Ermeni nüfusunun hızla arttığı ileri sürülerek, kentteki ilk Ermeni kilisesinin 1391'de, ikincisinin 1490'da ve üçüncüsünün de 1512'de inşa edildiği belirtilmektedir. (Kouymjian, 2014, s. 107,109) 1375 yılında Memlükler tarafından ortadan kaldırılan Kilikya Ermeni Krallığı unsurlarının etrafa dağılmış olabileceği ihtimali olsa da, Türk akınları ve hâkimiyeti sonrasında Anadolu yüzeyinde görülen Ermeni hareketliliği, beyliğin topraklarını da etkilemiş olabilirdi. (Cowe, 2016, s. 7,85,87) Germiyanogulları hakkında genellikle Osmanogullarıyla olan temasına değinen *Neşri Tarihi*'nde de, Osmanlıların Eskişehir'de kurdurdukları pazara, Germiyan halkının ve Bilecik gayrimüslimlerinin gelerek şenlendiklerinden bahsetmeleri, bir bakıma bölgenin mevcut kozmopolit yapısını yansıtmaktadır. (Mehmed Neşri, 1949, s. 89) Bölgenin kozmopolit yapısı haricinde verilen politik bilgilerde ise Osmanlılarla bilhassa ekonomik anlamda gerginlikler yaşandığı gözlenmektedir. (Mehmed Neşri, 1949, s. 111,123) Özellikle son hükümdar olan Germiyanoglu II. Yakub Bey'in, geçmişte Devlet Hatun ile çeyiz olarak Osmanlılara bırakılan Kütahya, Simav, Emet, Tavşanlı kazalarını geri almak istemesi sorunları derinleştirir. Yıldırım Bayezid'in duruma müdahale etmesiyle tüm Batı Anadolu beylikleri ortadan kaldırıldıktan sonra, 1390 yılında, Yakub Bey'in de toprakları elinden

alınır ve hapsedilir. Ancak 1402 Ankara Savaşı ile değişen koşullarla varlığını 1428 yılına kadar sürdüren Germiyanoğullarının, Kütahya, Uşak, Gediz, Simav, Tavşanlı, Eğriöz, Ezine –Denizli-, Kula, Banaz, Şeyhlü –Işıklı-, Baklan –Denizli-, Honaz, Güre, Geyikler, Homa, Gökhöyük –Aydın yakınları-, Çarşamba –Buldan- ve Denizli’yi kapsayan toprakları, 1428’de son hükümdar Germiyanoğlu II. Yakub Çelebi kanalıyla miras olarak II. Murad’a bırakılmıştır. (Uzunçarşılı, 1932, s. 54,55,59,68; Mehmed Neşri, 1949, s. 111,123)

Kuruluşundan itibaren genişleme siyaseti izleyen Osmanlı, II. Murad döneminde de genişlemeye devam etmiş ve böylece diğer kentlerde olduğu gibi Kütahya şehrinde de sosyal ve ekonomik değişmeler yaşanmıştı. Çünkü fetihler sebebiyle yol ağları gittikçe hareketleniyor ve yol ağlarının etkisindeki kentler de büyümeye devam ediyordu. Bu şekilde, 15. yüzyılda adından sıkça söz ettiren Bursa sayesinde, Halep-Konya-Kütahya güzergâhları da canlanmaya başlamıştı. Şam-Halep-Bursa yolu ile Antalya-İskenderiye deniz hatlarıyla Bursa’ya sabun, baharat, şeker ve boya gibi mallar taşınmaktaydı. 1432\1433 senesinde seyyah Bertrandon de la Broquiere de, Şam yolunu takip ederek Mekke kervanına katılmış ve ardından Afyon üzerinden, Bursa’dan bir önceki durağa yani Kütahya’ya varmıştı. Ona göre Kütahya, surların dışına taşmış güzel bir kenti. Arnavut kölelerin ve İtalyanca konuşan kimi şahısların bulunduğu kent, görünüşe göre kozmopolit bir çehreye sahipti. (Bertrandon de la Broquiere, 2000, s. 196,197,198; İnalçık, 1992, s. 448)

Kentin yollar bakımından kazandığı avantajlı konumu, merkezi otoritesini güçlendirmeye çalışan Osmanlı için önemliydi. 1428 yılında kesin olarak Osmanlılara bırakılmasından sonra Kütahya’nın, 1451 yılına kadar Ankara Anadolu Beylerbeyliği’ne bağlı bir vilayet olarak yönetildiği görülmektedir. Fatih Sultan Mehmet döneminde Anadolu valisi olan İshak Paşa’nın Kütahya’ya gelişiyle kent, 1451 yılında Anadolu Beylerbeyliği’nin merkezi haline gelmiştir. (Uzunçarşılı, 1932, s. 88; Yıldız H. D., 1981-1982, s. 44) 1453 tarihinde gerçekleştirilen İstanbul’un fethi de, Eskişehir’den çıkıp İstanbul’a ve Bursa’ya açılan yolların gözetlenebildiği bir kent olan Kütahya’nın önemini arttıran bir olaydır. (İnalçık, 2009, s. 109,110; Oğuzoğlu ve Emecen, 1995, s. 398)

Fatih Sultan Mehmet döneminde donanmalar sayesinde Karadeniz ve Ege kıyılarında mühim bir güç haline gelen Osmanlılar, bu genişleme siyasetine II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim döneminde de devam ettiler. 1511’de Şah Kulu isyanının sürüklediği 1514 Çaldıran mücadelesi sonucunda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Osmanlılarca ilhak edilmiş, Tebriz içlerine kadar ulaşılmıştı. Diğer taraftan 1498’de Hint sahillerinde beliren Portekizliler de, 16. yüzyıl İpek Yolu hattı için bir tehdit unsuru haline gelmişti. (Marriott, 2017, s. 113; Kunt, t.y.a, s. 112,113) Portekizlilerin iktisadi girişimleri, bu dönemde bölgenin mallarını Memlük ve Osmanlı kıyılarından Avrupa’ya ulaştıran Venedikliler için önemli bir sorundu. Portekizliler, ticaretin tekeli ele geçirmek için bir yandan Asya mallarını Lizbon’a taşıırken bir yandan da Basra Körfezi’ne ve Kızıldeniz kıyılarına saldırarak Memlük ve Osmanlı ticaretine zarar veriyorlardı. Bunun sonucunda, Osmanlılarca 1516 ve 1517 yıllarında elde edilen Suriye ve Mısır zaferi, Asya’dan Anadolu içlerine ilerleyen tıkanmış ticaretin önünün açılmasını sağlamıştı. (Kunt, t.y.a, s. 113,114,115) Ticaret yollarının açılmasını sağlayan Yavuz Sultan Selim, ulaştığı Tebriz, Kahire ve Şam kentlerinin tüm alimlerini ve sanatkârlarını İstanbul’a davet ederek kültürel bir rol de üstlenmişti. (Kunt, t.y.a, s. 118) Sultanın bu girişiminden sonra bazı Safevi sanatkârlar, İstanbul camilerinde mesleklerini icra etmeye başlamışlardı. Bununla beraber söz konusu sanatsal etkinin bir biçimde, Safevi sanatkârları kanalıyla Kütahya çiniciliğini ve Kütahya’nın Uşak kazasındaki halı sanatını etkilediği ileri sürülmektedir. (Crowe, 2006-2007, s. 1; Atalay, 1967, s. 34) Ayrıca söz konusu etkiye dair bir ip ucu da mevcuttur.

Vaktiyle Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah, 1465 yılında Tebriz’de bir mescit inşa ettirmişti. Gök Mescit adı verilen bu yapının üzerinde bulunan çini motifleri (**Şekil 1.**), Anadolu sanatı için bir ilham kaynağı olmuştu. Bu mescidin çinilerine benzer bir motif, Uşak halı sanatında da görülmüştü. (**Şekil 2.**) 16. yüzyıl ortalarında, Kütahya’nın bir kazası olan Uşak’ta, söz konusu motiften ötürü “Yıldızlı Uşak Halıları” olarak adlandırılan bir halı gurubu ortaya çıkmıştı. (Aslanapa, 1987, s. 113,117; Atalay, 1967, s. 46) Bu halılar, 16. yüzyılda İngiltere ve Venedik’e ihraç edilmişti. (Aslanapa, 1987, s. 111; Perdahcı, 2011, s. 282,283,284) Ardından, 1575 tarihinde inşa edilmiş olan Edirne Selimiye Cami’nin restorasyon çalışmalarında da bu motifle karşılaşılıyordu. Caminin kalem işi çalışmaları, Gök Mescit’ in çini motiflerini andırmaktaydı. (**Şekil 3.**)

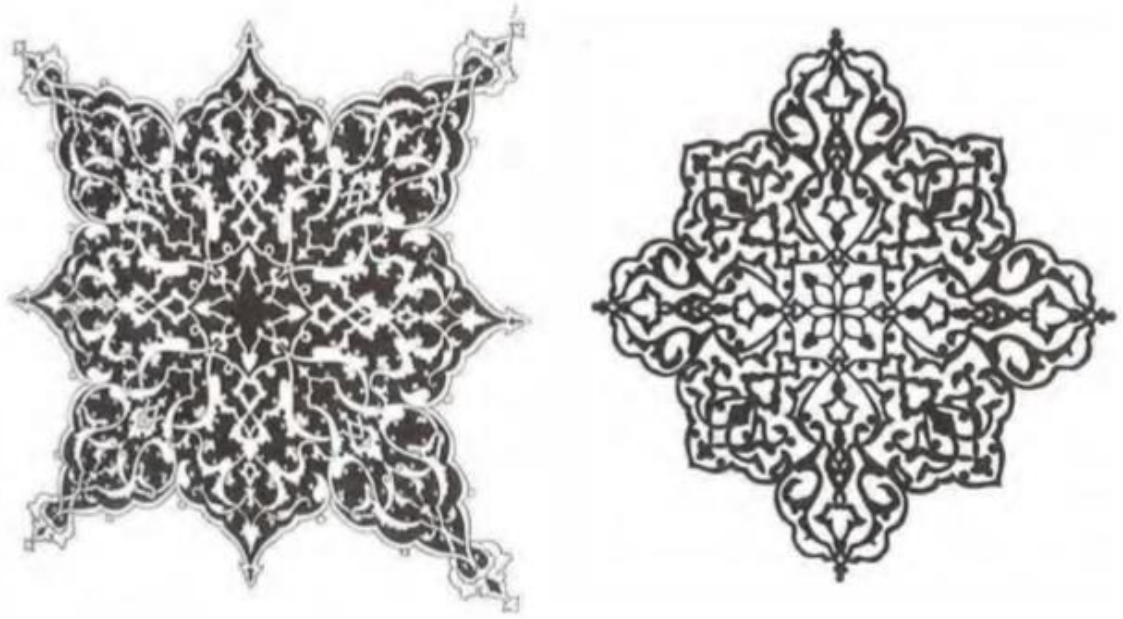
Dolayısıyla bu motifin bölgeye ulaşmasının ardında, Yavuz Selim döneminde izlenen doğu politikasının bir tesiri olduğunu düşünmek oldukça makuldür. (Aslanapa, 1987, s. 113,117)

Şekil 1. Gök Mescit çinileri. **Kaynak:** (Aslanapa, 1987, s. 117)

Şekil 2. Yıldızlı Uşak Halısı. 17.yüzyıl. **Kaynak:** (Aslanapa, 1987, s. 109)

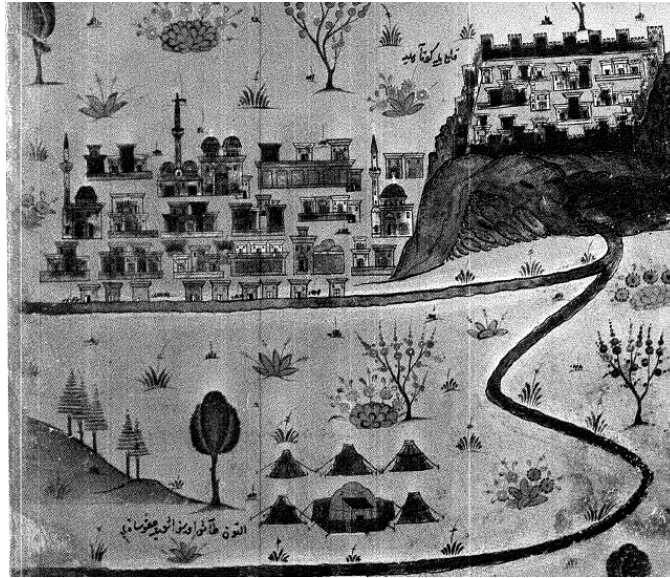

Şekil 3. Edirne Selimiye Cami kalem işi çalışmaları. **Kaynak:** (Aslanapa, 1987, s. 117)

Sultan Selim'den sonra 1520'de tahta çıkan Sultan Süleyman ile birlikte, hanedanın büyüme siyaseti kaldığı yerden devam etti. Batıda ilerleme kaydetmek isteyen sultan, 1522'de Rodos üzerine harekete geçti. Bu sefer dolayısıyla sultan, Kütahya'ya ulaştıktan sonra Aydın yolunu takip ederek Marmaris'e geçmişti. (İnalçık, 2009, s. 149; Yıldız, 1981-1982, s. 45) Aynı şekilde 1533-1536 yıllarındaki İran seferlerinde de Kütahya, ordunun geçtiği bir kentti. Matrakçı Nasuh'un *Menazil-i Sefer-i Irakeyn*'inde bulunan Kütahya'ya ait bir minyatür, kentin kale surlarının dışına taşmış, orta ölçekte bir şehir olduğu izlenimini bırakmaktadır. (Nasuhü's Silahi (Matrakçı), 1976, s. 58-84, 63,520) (Şekil 4.) Buradan anlaşıldığı kadarıyla Halep'ten çıkarak Konya üzerinden Kütahya'ya bağlanan yol, İnönü, Bozöyük, Derbendi Ermeni'ye açılıyor, sonrasında Yenişehir üzerinden İznik'e bağlanarak İstanbul'a kadar ulaşıyordu. (Nasuhü's Silahi (Matrakçı), 1976, s. 310) (**Harita 12.**) Şüphesiz bahsedilen hatların tümü, Kanuni Sultan Süleyman döneminden önce olduğu gibi sonrasında da kentin beslenmesini sağlayarak şehrin gelişimini sürdürüyordu. Nitekim henüz 16. yüzyılın ortalarında bir Roma İmparatorluğu elçisi, konakladığı Osmanlı kervansaraylarının kendisine bir prensin sarayında konakladığı hissini verdiğini belirtiyordu. (Milton, Steinberg, ve Lewis, 1980, s. 96) Bununla birlikte, 16. yüzyılda görülen nüfus hareketliliği söz konusu kentin gelişimi tetikleyen bir başka etmendi. 16. yüzyıl süresince Batı Avrupa ve Akdeniz topraklarında

görülen nüfus artışı, Osmanlı topraklarında da görülüyordu. 1500'lerde başlayan bu artış, bazı yerlerde 1580-1590'lara kadar sürmüştü. (Faroqhi, t.y.a, s. 201) Dolayısıyla Kütahya kentinin nüfusunda da değişiklikler meydana gelecekti. Bu bakımdan Kütahya'ya ait eski bir tahrir kaydı, kentin sonraki dönemleriyle karşılaştırıldığında bir fikir vermektedir. (BOA, TT.D., 49, s.1-503) Arşivlerde tarihsiz olarak verilen bu defterin, M. Çetin Varlık tarafından 1520 tarihine ait olması gerektiği bildirilmektedir. (Varlık, 2002, s.581) Bu tarihte yaklaşık 27 mahallesi bulunan şehrin, kale çevresinin bir kısmını işgal eden geniş Sultanbağı Mahallesi'nde 77 hane yer alır. Ardından 69 hane ile Lala Hüseyin Paşa(?) Mahallesi, 33 hane ile Gönan Mahallesi ve 26 hane ile Nefsi Erbasan Mahallesi onu takip eder. (BOA, TT.D., 49, s.2,5,6) Bugünkü Afyon dahilinde yer alan Sıçanlı kazası da kentin güneyinin kalabalık olduğu izlenimini verir. Çünkü deftere göre bu kaza 64 haneden oluşmaktadır. (BOA, TT.D., 49, s.7,8) Merkezinde yaklaşık olarak 1057 hanenin ve 134 mücerredin bulunduğu kentte nüfus aşağı yukarı 5400 civarındadır. Kütahya'nın bir kazası olan ve genellikle karyelerden oluşan Uşak'ın ise 1528 yılına ait bir tahrir defterinde toplam nüfusunun 6330 olduğu görülmektedir. (BOA, TT.D., 49, s.1-503; Varlık, 2002, s. 582; Akgül, 1988, s. 127) 1530 tarihinde toplamda 967 hane ve 137 mücerredin kayıtlı olduğu Kütahya şehrinin nüfusu 1520 tarihine göre pek değişmemiş olsa da, 1571 senesi verilerine göre nüfus 7500'e ulaşmıştır. (Varlık, 2002, s. 582)

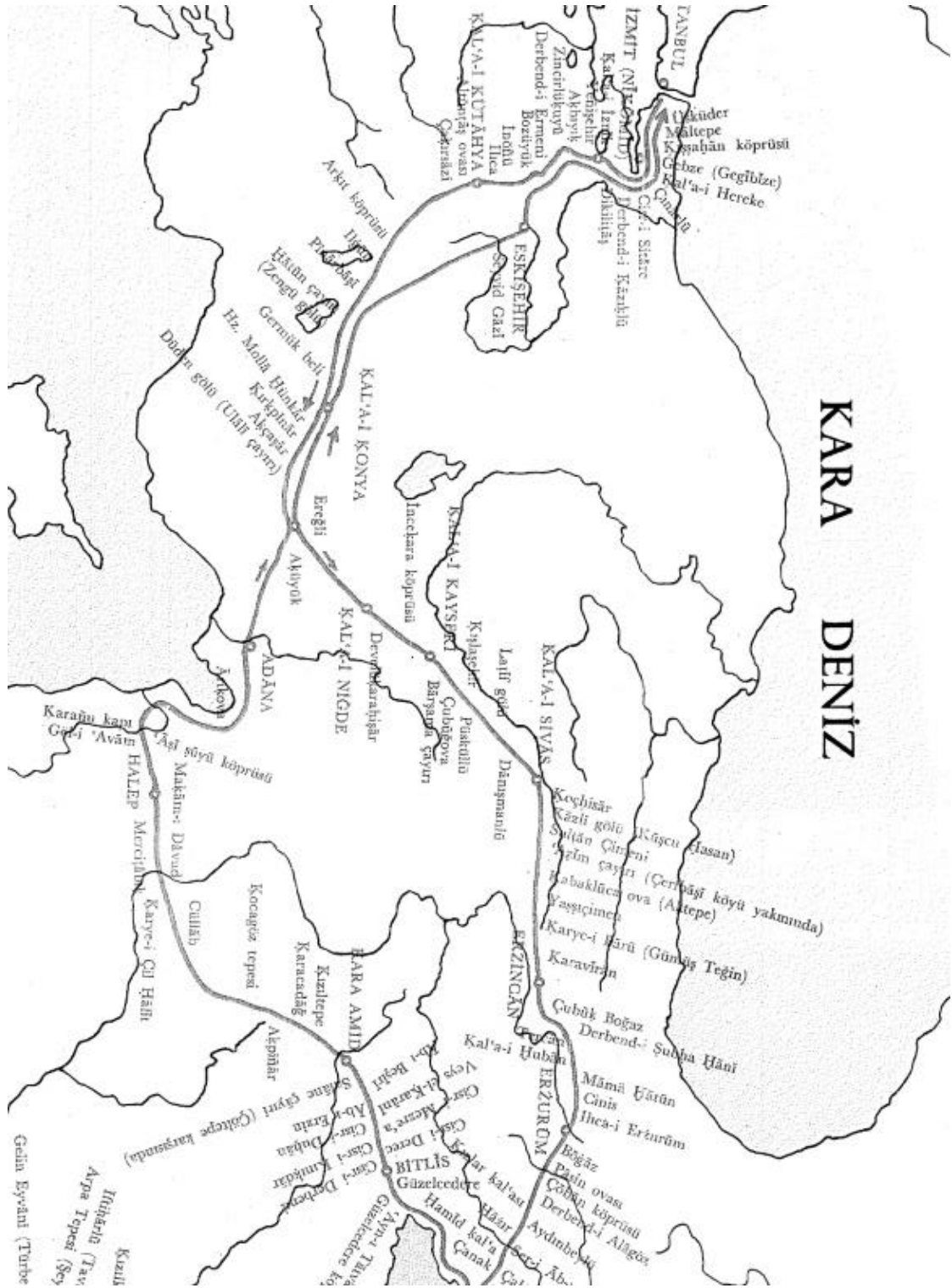

Şekil 4. Kütahya Kalesi ve çevresi. **Kaynak:** (Nasuhü's Silahi (Matrakçı), 1976, s. 520)

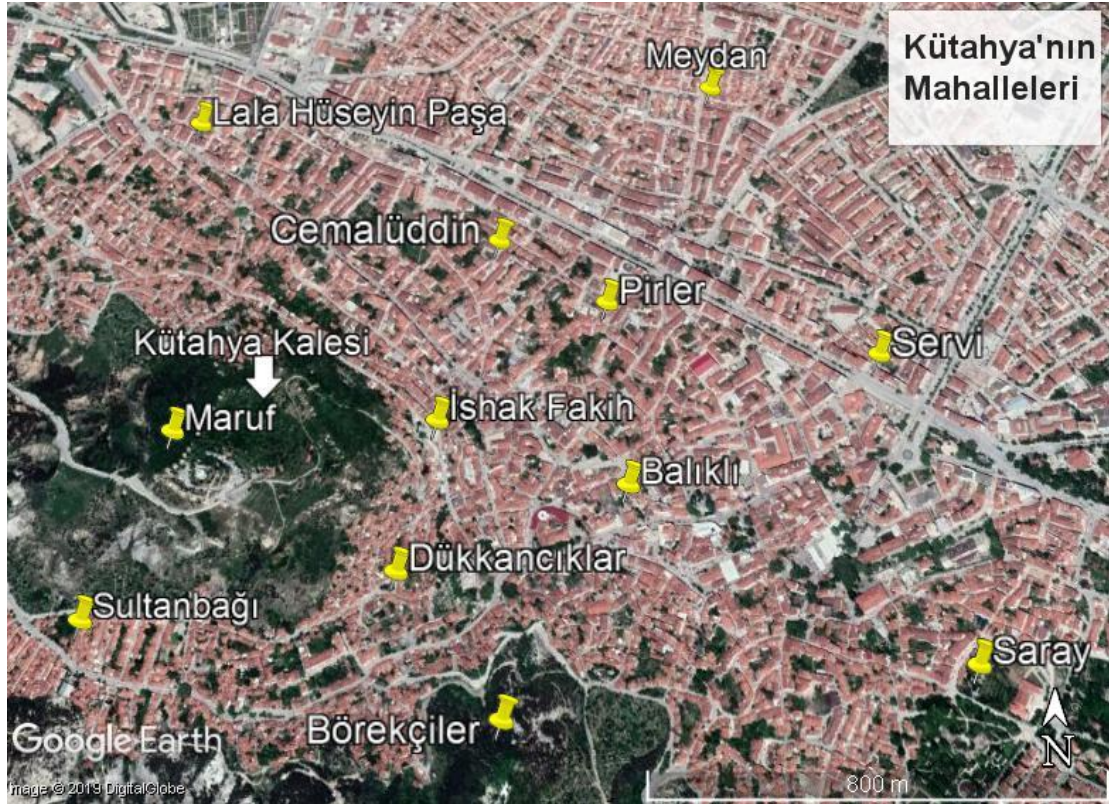
1530 tarihli *Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri*'ndeki Kütahya'ya dair verilere bakıldığında, mahalle sayısında 1520 mahalle kayıtlarına nispetle bir artış da gözlenir. Bu defterde, Ahi Erbasan Mahallesi, Ahi İzzüddin Mahallesi, Ahi Mustafa Mahallesi, Balıklı Mahallesi, Börekçiler Mahallesi, Bezirciler Mahallesi, Bölücek Mahallesi, Cemalüddin Mahallesi, Çerçi Mahallesi, Çukur Mahalesi, Dibek Mahallesi, Dükkancıklar Mahallesi, Efendi Bola Mahallesi, Ermeniyan-ı Kütahya Mahallesi, Hacı Ahmet Mahallesi, Hacı İbrahim Mahallesi, Hacı İlyas Mahallesi, Hacı Selman Mahallesi, Hisar Bey Camii Mahallesi, İshak Fakih Mahallesi, Kadı Şeyh Mahallesi, Kemaleddin Paşa Mahallesi, Maruf Mahallesi, Meydan Mahallesi, Pırpırcılar Mahallesi, Pirlar Mahallesi, Polad Bey Mahallesi, Rumlar Mahallesi, Servi Mahallesi, Sultanbağı Mahallesi, Şehreküstü Mahallesi, Veled-i Güne Mahallesi, Yahudiyan Mahallesi olmak üzere toplamda 33 mahalle mevcuttur. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü , 1993, s. 32-49) (**Harita 13.**) Ayrıca şehrin Eğriöz, Simav, Güre, Selendi, Kula, Uşak, Lazkiye, Honaz, Homa, Geyikler, Gediz, Avdan, Şeyhlü, Tavşanlı, Aslanapa, Altuntaş, Banaz ve Yoncalı'dan oluşan 19 kazası bulunmaktadır. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü , 1993, s. 7) (**Harita 14.**)

Evliya Çelebi'nin Kütahya hakkında verdiği bilgilerde dikkati çeken önemli hususlardan biri, vaktiyle kentin Celali ve Arap Said ayaklanmaları nedeniyle zarar görmüş olmasıdır. Ona göre şehir geçmişte, şimdi olduğundan daha latifti. (Evliya Çelebi, 1935, s. 20) Evliya Çelebi'nin bu sözlerine dair izler, dönemin mühimme kayıtlarında da mevcuttur. 1560 tarihli bir mühimme kaydında suhtelerin Kütahya'da mal gaspına ve cinayet suçlarına karıştıkları görülmektedir. 1571 tarihli mühimme verilerinde suhtelerin Kula ve Şeyhlü kazalarında yörüklerle birlikte hareket ettikleri de belirtilmektedir. (Ciloşoğlu, 2011, s. 52,99,100) Aslında kentlerdeki nüfus artışının bir sebebi de ayaklanmalarda halkın korunaklı bölgelere, kalelere yönelerek buralarda birikmesinden kaynaklanmıştır. (Faroqhi, t.y.a, s. 171) Şartlar insanları güvenli yerler aramaya zorluyor; dönemin vaziyeti, toplumun her kesiminde suçların ve suça teşvik eden sorunların çoğalmasına neden oluyordu. Sıklıkla sözü edilen suhtelerin yanı sıra, bazı kadılar da suçlara karışanlar arasındaydı. (Ciloşoğlu, 2011, s. 50) 1564 tarihli bir mühimme kaydında, bir kadının da planlı hırsızlık suçuna karıştığı görülüyordu. Gülşebe Hatun, Kütahyalı bazı soyguncuların marifetiyle Şeyh Buhari adında bir Acemle evlendirilmiş ve kendisine,

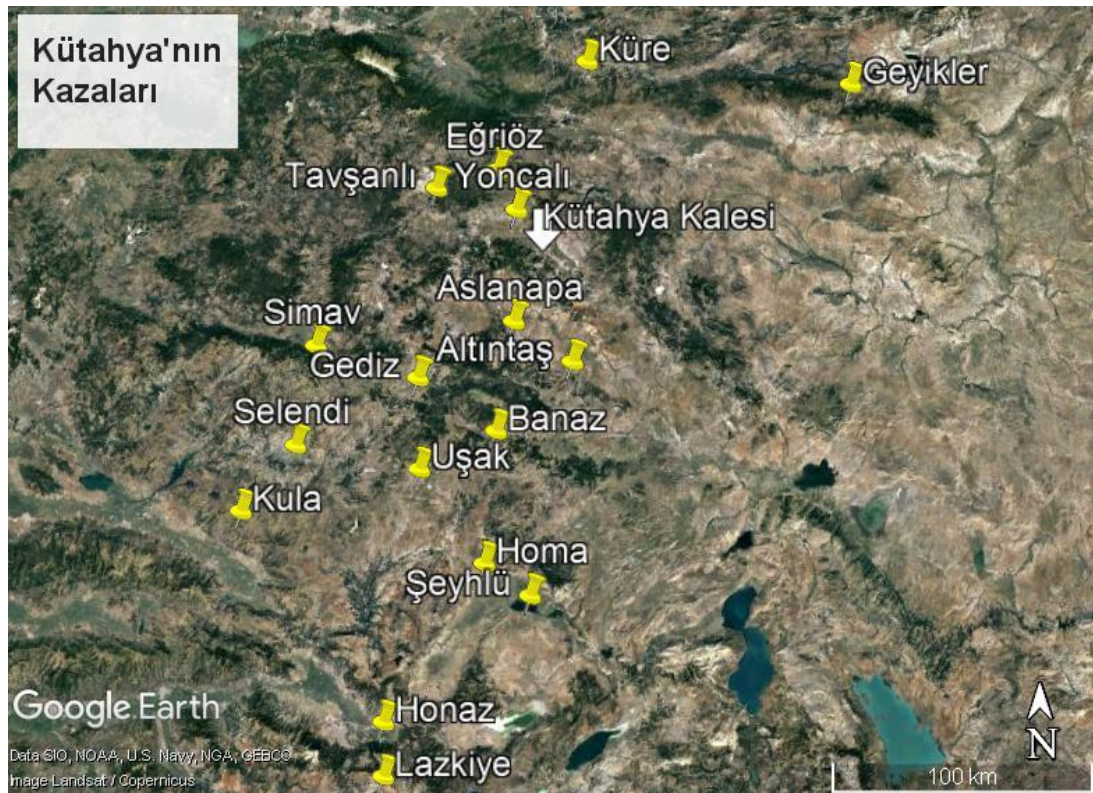
Şeyhde bulunan cevher-i taş ı çalması tembih edilmişti. Yaklaşık üç yıl Şeyh ile evli kalan hatun, bir Cuma namazı vaktinde taş ı çalmış ve ardından Kütahya kadısı ile işbirliği yaparak onun korumasına sığınmıştı. (Ciloşoğlu, 2011, s. 64) Bölgede yaşanan siyasi vakalar, çini üretiminin daralmasına neden olabilecek olasılıklardan biriydi. Zira ileride görüleceği üzere, İznik çiniciliğine olan saray talebi de 17. yüzyıl Osmanlı-Habsburg savaşları gibi politik nedenler nedeniyle düşüşe geçecekti. (Bakır, 2007, s. 287; Kunt, t.y.b, s. 44) Fakat yine de kentleşmenin Osmanlı döneminde kazandığı ivme, Kütahya'daki çini üretimini daha da görünür kılmıştı.

Harita 12. Kütahya'ya ulaşan yollar. **Kaynak:** (Nasuhî's Silahi (Metrakçı), 1976, s. 310)

Harita 13. Arşiv kayıtlarında geçen mahallelerin, günümüz verilerine göre Kütahya'daki konumları.

Harita 14. Arşiv kayıtlarında geçen kazaların, günümüz verilerine göre Kütahya'daki konumları.

1.3. KÜTAHYA'DA ÇİNİ ÜRETİMİNİN GEÇMİŞİ

1.3.1. Antik Çağlardan Osmanlı Dönemine Kadar

Kütahya'nın çini üretimine olanak sağlayan kil ve kum gibi hammaddelerinin, antik dönemlerdeki üretimlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. (Çini, 1991, s. 67; Bilgen, 2011, s. 16) Kentte bulunan, iskân tarihi M.Ö. 2. bin yıla kadar uzanan ve Seyitömer Höyüğü olarak bilinen bir bölgede seramik kalıntılarına rastlanmıştır. Orta Tunç Çağı'na ait olduğu düşünülen seramiklerin, bu bölgede yer alan bir çanak çömlek deposunda muhafaza edildiği keşfedilmiştir. Üstelik buradaki seramikler Alishar, Kültepe ve Boğazköy seramik kalıntılarıyla da benzeşmektedir. Söz konusu kalıntılar, Kütahya'nın hammaddelerinin ve konumu sayesinde kazandığı avantajın en eski işaretleridir. (Bilgen, 2011, s. 16,25,51)

Yukarıda bahsi geçen Seyitömer Höyüğü'nde, Friglere ait bazı seramik buluntularına rastlanmaktadır. Burada bulunan iri çömlekler ve Friglere özgü gri astarlı kaplar, sık karşılaşılan seramik örnekleridir. Buradaki bazı kulplu seramik kaplar da, dövme metal kaplara benzemektedir. (Kürkman, 2005, s. 20,21) Kentte yapılan kazılar sonucu ele geçirilen ve bir tür oyuncak olduğu düşünülen seramik horoz figürünün de, kentin M.Ö. 546 yılında Pers hâkimiyeti altına girmesinden sonra, Pers egemenliği sürecinde üretilmiş olabileceği ileri sürülmektedir. (Kürkman, 2005, s. 22; Yıldız H. D., 1981-1982, s. 35) Anlaşılan nüanslarla da olsa, bu dönemlerdeki üretim bir şekilde devam etmiştir.

M.Ö. 1. yüzyıl ve M.S. 6. yüzyıllarda Roma çatısı altında olduğu bilinen kentte, Kentin kalelerinde ve çevresinde yapılan çalışmalar sonucunda, seramik üretiminin devam ettirildiği anlaşılmıştır. (Varlık M. Ç., Kütahya, 2002, s. 580) Kentin, Aizanoi (Çavdarhisar) bölgesinde ve diğer bölgelerde yapılan kazı çalışmalarında, Roma dönemine ait seramik kalıntılarına rastlanmıştır. Bunların bir kısmının ithal edilmiş olduğu anlaşılmış olsa da, buluntular arasında yerel örnekler de yer almaktadır. Roma döneminin seramik türü olan ve Terra-sigilata denilen kırmızı astarlı, mühür bezemeli

seramiklerin çoğu bu bölgede, matara, tabak, çanak, testi ve ibrik formundadır. (Kürkman, 2005, s. 25) Ardından M.S. 395'te Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla Bizans dâhilinde kalan Kütahya'da, bu döneme ait seramik buluntularına da rastlanmıştır. Kaleler ve çevrelerinde yapılan kazı çalışmalarının sonucunda, Bizans dönemine ait çok sayıda kırmızı hamurlu ve renkli sırlı seramik mutfak gereci ele geçirilmiştir. (Kürkman, 2005, s. 31; Türktüzün, 2014, s. 124,127,129)

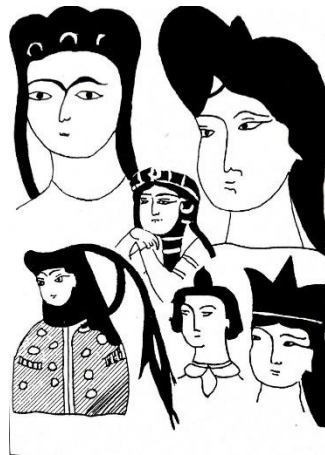
Kütahya'da Selçuklular dönemine ait seramik buluntularına rastlanmamış olsa da, bu süreçte çini üretiminin başladığı görülmektedir. Zira mimari zorunluluğu gerektiren koşullar aynı zamanda, seramik sanatını da beslemeye devam etmiştir. Anadolu'da Selçuklulardan kalma eserler çok az olsa da, Orta Asya, İran etkisinde gelişen Selçuklu çinileri, turkuaz renkli ve tek renk sırlı biçimleriyle Anadolu coğrafyasında kendine bir yer edinmiştir. Söz konusu çiniler, dönemin sosyal yapısı hakkında da veriler barındırmaktadır. (Arık O. , 2007 , s. 29,30)

1015 yılında Türklerin Van Gölü taraflarına ilerledikleri esnada bölgedeki Ermeniler, gördüklerini şöyle betimlemişlerdi: “Her şeyden evvel Türkmenlerin rüzgar gibi atlar üstünde bambaşka kıyafetleri, kadınlarınkine benzer uzun saçları, mızrakları ve yaylarıyla görünüşleri, böyle bir manzara ile ilk defa karşılaşan insanları telaşa düşürmüştü.” (Dulaurer ve Yınanç, 2000, s. 48) Bu ifadelerin akıbetinde, 13. yüzyıl Selçuklu döneminde, betimlemelerin cisimleştiği bir yapı da ortaya çıkmıştı. Selçuklu Sultanı I. Aleaddin Keykubad'ın Konya'da yaptırdığı Kubad Abad Sarayı'nın duvar çinilerinde bu tariflerin izleri bulunmaktaydı. Burada bulunan kadın suretindeki bir meleğin örgülü saçları beline kadar uzanıyor ve tasvir edilen insanların uzun saçları sebebiyle cinsiyetleri kesinlik arz etmiyordu. (Önder, 1973, s. 2; Arık, 2007, s. 93) Buradaki kabartmalarda saray mensubu kadınlar da bağdaş kurmuş bir biçimde ve vasıfları gereği teamülen simgeleşmiş bir saç tuvaleti olan “bağaltak”larıyla betimlenmişlerdi. (**Şekil 5. ve Şekil 6.**) Diğer yandan sultanın bir simgesi olarak görülen çift başlı kartal sembolü de, saray çinilerinde bulunan bir başka unsurdur. Orta Asya mitolojisinde koruyucu ruh sayılan kartal, gücü ve hâkimiyeti de simgelemektedir. Saray

çinilerinde yer alan tavus çiftleri de bu anlamda önemlidir. Bilindiği gibi tavus tüyü de eski İran'a ait bir iktidar sembolüdür. Bunların dışında çoğunlukla sekiz veya altı kollu yıldız, haç veya kare şeklindeki levhalar üzerinde betimlenen avcı kuşlar, ördekler, tavşanlar, av köpekleri ve tavşanlar da çinilerde bulunan öteki figürlerdendir. (Arık R., 2007, s. 85,87,88) Saray çinilerinden başka, Anadolu'da yapılan çalışmalarda pek çok yerde karşılaşılan mor veya mavi sırlı çanaklar ve mozaik çini parçaları, 13. yüzyılın başlarında Selçukluların çini üretimini geliştirdiklerini de kanıtlar niteliktedir. (Arık O. , 2007 , s. 37)

Şekil 5. Kubad Abad Büyük Sarayı çinisi, elinde çiçek tutarak oturan bir kadın figürü. **Kaynak:** (Arık R., 2007, s. 93)

Şekil 6. Selçuklu çinilerinde kadın başları. **Kaynak:** (Azak, 2015, s. 53)

Selçukluların ardından Germianoğulları döneminde Kütahya’da esaslı bir kentleşme sağlanmıştır. Kentleşmenin bu süreçteki gelişimine paralel olarak, çini sanatının da ilerlediği söylenebilir. Kütahya dahilinde inşa edilmiş bazı yapılar, bu dönemin estetik kültürünü yansıtmaktadırlar. 1314 yılında Kütahya’da inşa edilmiş Vacidiye Medresesi’nde bulunan Molla Vacid Türbesi’nin sandukasının orijinal çinileri firuze (Turkuaz) renkli tek renk sırlı çinilerdir. Bu tek renk sırlı tuğlaların, Kütahya çini ustalarının ilk üretimleri olduğu ileri sürülmektedir. Ahilerden olan Şeyh Mehmed tarafından Kütahya’da 1377 tarihinde inşa ettirilen Kurşunlu Cami’nin de firuze (Turkuaz) mavisi, yeşil, mangan moru ve lacivert tek renkli sır tuğlaları bulunmaktadır. Bu tuğlalar erken dönem Osmanlı çinileriyle benzerlik gösterirler. (Şahin, 1981-1982, s. 114,115) 1428 tarihinde inşa edilen II. Yakub Çelebi külliyesi ise sanat bakımından Kütahya özelinde öne çıkan yapılardan biridir. II. Yakub Çelebi Türbesi’nin yer aldığı mescidin tamiratı sırasında burada karşılaşılan çiniler, 15. yüzyılın ilk yarısına tekabül eden eski devir çinilerindendir. Üç köşeli, kalın, firuze mavisi (Turkuaz) ve lacivert sırlı çini örnekleri burada bulunmaktadır. İlâveten buradaki sandukaya ait kaidenin bordür çinilerinde de rûmi ve palmet bezemeler mevcuttur. (Aslanapa, 1949, s. 46; Şahin, 1981-1982, s. 116) (Şekil 7.)

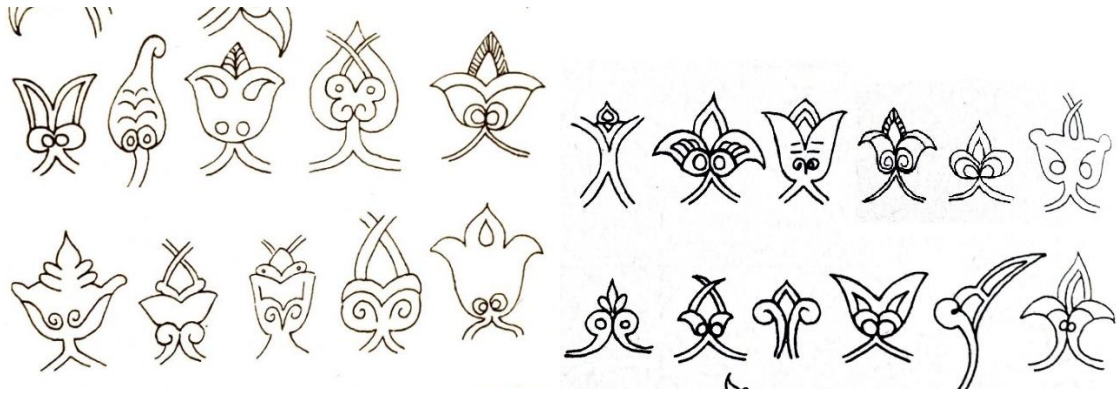

Şekil 7. II. Yakub Bey Türbesi çinileri. **Kaynak:** (Gürhan, 2007, s. 210)

Benzer biçimde Kütahya’da, dönemin din alimi İshak Fakih’in türbesinin de duvarlarıyla birlikte sandukasının 15.yüzyılın ortalarına tarihlenen firuze (Turkuaz) mavisi çinilerle kaplı olduğu görülmektedir. Bahsedilen numunelerin, beylikler döneminde Konya’da üretilmiş olabileceği düşünülse de bunların, Kütahya’da da üretilmiş olabileceği ileri sürülmektedir. (Kürkman, 2005, s. 38; Aslanapa, 1949, s. 46) Beylikler sürecinde üretilen çinilerin benzerlerine Selçuklu çinilerinde rastlansa da, bu dönemde işlenen kırmızı hamurlu çinilerin, Batı Anadolu’ya kadar göçlerle ulaşan kitlelerin buldukları bölgelerdeki malzemeye, geleneğe uygun şekilde üretimi sürdürdükleri de belirtilmektedir. (Fındık, 2007, s. 235) Ayrıca O. Aslanapa’nın, Kütahya’daki kazılar sonucunda ele geçen kısmen yanmış ve çok sayıda renkli çini parçalarıyla, 15.asrın ilk yarısına ait Bursa’daki Yeşil Cami çini örnekleri arasında bir ilişki olduğunu belirtmesi de anlamlıdır. Zira 14.yüzyıldan itibaren bir çini merkezi olan İznik’in çinilerinden ayrılan bu Kütahya örnekleri, “palmet” (cone) desenine (Şekil 8. ve Şekil 9. ve Şekil 10.) ve natüralist bitki süslemelerine sahiptir. Buna karşılık 15.yüzyıl boyunca İznik çinilerinde palmet motifine rastlanmamaktadır. O. Aslanapa’nın bu beyanı, bir 19.yüzyıl gözlemcisinin Bursa Yeşil Cami’nin Kütahya çinileriyle süslenmiş olduğunu ifade etmesiyle de ayrıca önem kazanır. Bu açıklamalar dolayısıyla, henüz 15.yüzyılın ilk yarısında burada bir üretim olduğu düşünülebilir. (Aslanapa, 1949, s. 12,13,14; Çini, 1991, s. 13; Walker, 1897, s. 65)

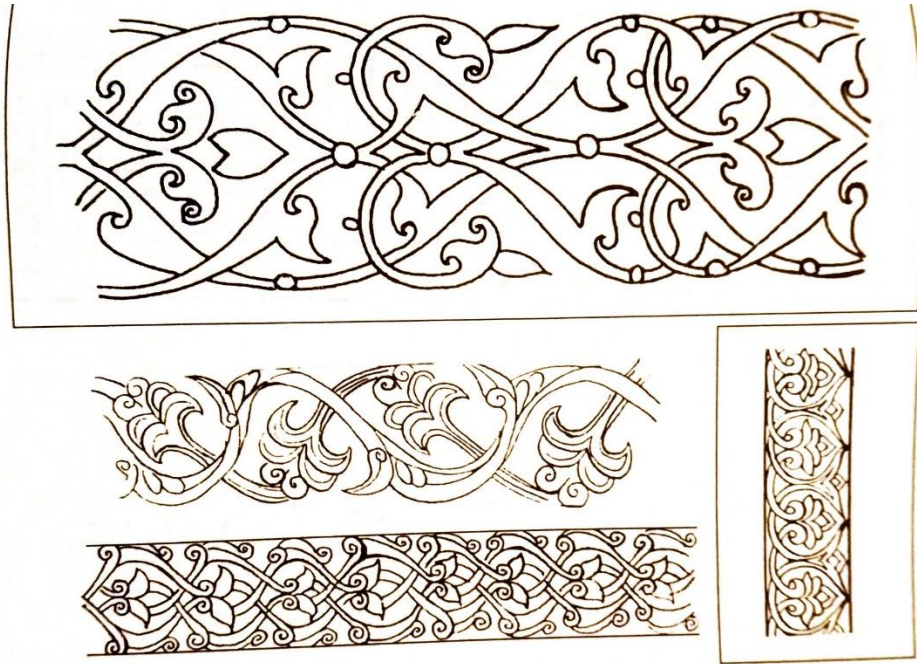

Şekil 8. Palmet motifli bir şişe. Örnek olarak yukarıda görülen çini su şişesinin sağ ve sol yüzeyinde “palmet” (cone) deseni bulunmaktadır. **Kaynak:** (Crowe, 2011)

Şekil 9. Rûmi palmet motifleri. Bitkisel bezemelerde kullanılan palmet biçimleri. Buradaki motiflerin benzerleri, yukarıda Şekil 7.'de verilen Yakub Çelebi Türbesi'nin bordür çinilerinde kullanılmıştır.

Kaynak: (Azak, 2015, s. 60,61,62)

Şekil 10. Geçmeli palmet motifine dair bir örnek. (Yukarıda Şekil 9.'da verilen palmet motiflerinin ve benzerlerinin tekrarlanmış hali.) **Kaynak:** (Azak, 2015, s. 65)

1.3.2. Osmanlı Döneminde Çini Üretimi (18. Yüzyıla Kadar)

Kütahya’da bulunan Meryem Ana Kilisesi’nin 1444/45 ve 1485/86 tarihli kayıtları incelendiğinde, burada iki adet çinici adına rastlanmıştır. Kayıtlarda çiniciliğin bir meslek dalı olarak nitelendirilmesinden ötürü kentte, 15. yüzyılda çini üretiminin var olduğu düşünülmektedir. Ancak kentin 15. yüzyıldaki çini üretimi, dönemin çini merkezi olan İznik üretiminin bir alternatifi olarak değerlendirilmektedir. (Yetkin, 1981-1982, s. 83) 1487 tarihinde Kütahya’da inşa ettirilen Hisar Bey Camii’nin mihrabı ve minberinde bulunan, kalın konturlu palmet ve rumî desenli ve üç yaprak motifli çiniler de 15. yüzyıla ait mavi-beyaz çinilerdir. Mavi-beyaz çinilerin Kütahya’daki varlığı, Kütahya’nın, İznik’te görülen mavi-beyaz çini üretim safhasını da yakaladığının kanıtıdır. (Şahin, 1981-1982, s. 117,118; Kürkman, 2005, s. 45) Diğer yandan, bu süreçte yalnızca duvar çinilerinin değil ibrik, kâse, kap, sürahi ve küp gibi çini eşyaların da üretildiği göze çarpmaktadır. 16. yüzyıla ait olup Kütahya’ya ait olduğu düşünülen mavi-beyaz bir çini ibrik, üretimin çeşitlendiğini ortaya koymaktadır. Kütahya işi olan, üzerinde 1510 tarihi bulunan ve kilise ayinlerinde kullanıldığı düşünülen mavi-beyaz ibrikte Ermenice şu sözler yer almaktadır: “Tanrının hizmetkârı Kütahyalı Abraham hatırasına. Anno 959(1510).” Aslanapa’ya göre Kütahyalı Abraham, bu ibriği Kütahya’daki bir kiliseye vakfetmiştir. Çinileri vakfetme âdeti, yalnızca Kütahya’ya mahsustur. İznik çinilerine dair böyle bir kayda rastlanmamaktadır. Bu nedenle söz konusu ibriğin, Kütahya işi olduğu kabul görmektedir. Ayrıca Aslanapa’ya göre bu ibriğin süslemeleri, Kütahya Hisar Bey Camii çinileriyle de benzeşir. (Aslanapa, 1949, s. 94-96) (**Şekil 11. ve Şekil 12.**)

1529 tarihli Kütahya işi bir sürahinin de, beyaz zemin üzerine kobalt maviyle nakşedilmiş ince spiral süslemeleri vardır. Bu süslemeler çok küçük yaprak ve çiçekler barındırır. Aslında bu motifler, mavi-beyaz çinilerin İznik etkisinde gelişen ve literatürde “Haliç İşi” olarak bilinen bir üslup biçimidir. Bu sürahi de, Kütahya’nın İznik üretimini yakaladığının ve onu taklit ettiğinin bir göstergesidir. (Aslanapa, 1949, s. 71,72,76) (**Şekil 13. ve Şekil 14.**)

Şekil 11. 1510 Tarihli Kütahya menşeli ibrik. **Kaynak:** (Aslanapa, 1981-1982, s. 75)

Şekil 12. Hisar Bey Camii mihrap bordür çinileri. **Kaynak:** (Şahin, 1981-1982, s. 110)

Şekil 13. İznik halıç işi üslubunda bir kavanoz. 1530. Çinili Köşk. **Kaynak:** (Pasinli ve Balaman, 1992, s. 59)

Şekil 14. Kütahya halıç işi üslubunda bir sürahi. 1529. **Kaynak:** (Aslanapa, 1981-1982, s. 76)

1550'lerde Vezir Rüstem Paşa, Kütahya'daki medresesinin yanında bir çini imalathanesi kurduymuştu. Bu imalathanenin çinileri, İstanbul'daki Rüstem Paşa Camii'nin süslenmesinde kullanılmıştı. (Kürkman, 2005, s. 55) 16. yüzyılın mimari düzeni, İznik çinilerinin yanı sıra Kütahya çinilerinin de mimaride değerlendirilmesini sağlamıştı. Mimar Sinan'ın Hassa Mimarbaşı olduğu dönemde cami ve türbelerde yoğun çini süslemelerin yer aldığı görülüyordu. Dolayısıyla, Mimar Sinan'ın Hassa Mimarbaşı olduğu döneme tekabül eden Rüstem Paşa Camii de (1561), Kütahya çini kaplamalarının bolca kullanıldığı bir cami olması nedeniyle önemliydi. (Yenişehirlioğlu, 1985, s. 23) Çünkü böyle yapılar, Kütahya çinilerinin ticarileşmesine katkıda bulunuyordu.

1568 tarihli bir mühimme kaydında, Sultan II. Selim'in, Kütahya'daki şehzade sarayında bulunan iki küpten büyük olanının Manisa'da bulunan oğlu Şehzade Murat'a gönderilmesine dair iki adet emiri bulunmaktadır. (BOA, MHM.D., 7/1527, 975/1568; BOA, MHM.D., 7/1543, 975/1568; Batur, Dadaş, ve Mete, 2002, s. 55) Mühimme defterine yansiyacak ve padişah fermanına dahil olacak kadar değerli olduğu düşünülen bu küplerin de, Kütahya çinicilerinin bir ürünü olduğu ileri sürülmektedir. (Batur, Dadaş, ve Mete, 2002, s. 55)

25 Ekim 1579 tarihli bir mühimme belgesinde ilginç bir vakaya rastlanmaktadır. Divan-ı Hümayun'a gönderilen bir arza göre Kütahya çinicileri, eminlerin kendilerine yılda bir kez bore/bora (boraks) satmasına rağmen, yeni gelen eminlerin bir yıl içerisinde ikinci defa bore satmak istemesi sebebiyle mahkemeye başvurmuşlardır. Üstelik eminler bu sefer, ihtiyaçtan da fazla bore satmak istedikleri için çinicilerce suçlanmışlardır. Divan-ı Hümayun'a intikal eden davada, borenin (boraks) eskiden olduğu gibi yılda bir kez satılması kararı çıkmıştır. (BOA, MHM.D., 41/195, 987/1579; Batur, Dadaş, ve Mete, 2002, s. 55) Görünüşe bakılırsa, Kütahya çinicileri için yılda bir kez alınması şartıyla önceden belirlenmiş bir hammadde miktarı söz konusudur. Açıkça belirtilmemiş olsa da bu ifadeler, lonca adetlerine mahsustur. (YI, 2008, s. 95) Görünüşe göre 1579 tarihinden önce bu zanaat kolu, lonca örgütlerinden biri haline gelmiştir. Ayrıca bu lonca, muhtemelen dönemin İstanbul esnaflarının, yeniçerilerle yaşadığı sorunlara benzer bir

sorundan muzdariptir. Yani dışarıdan Kütahya'ya getirtilen bora maddesi, lonca üyelerine zorla sattırılmak istenerek, bahsi geçen eminlerce yolsuzluğa teşebbüs edilmiştir. (YI, 2008, s. 246) Eylül 1595 tarihli başka bir mühimme kaydında ise Karahisar-ı Sahib ve Lefke kadılarına giden hükme göre, İznik'de işlenen çinilere lazım olan kaliteli kil ve bora (boraks) Karahisar-ı Sahib ve Lefke'den alınmaktadır. Ancak bazı dergâh-ı mualla çavuşları ve sipahileri, daha fazla bedel almak için borayı saklamakta ve kil dahi verdirmemektedir. Bu sebepten ötürü de hammaddelerin gönderimi gecikmektedir. Dolayısıyla çinilere lazım olan kil ve bora bu kazalarda her kimde bulunuyorsa, şimdiye kadar satılageldiği üzere sattırılmaması istenmektedir. (BOA, MHM.D., 73/1117, 1004/1595) Bu belgelerden anlaşıldığı üzere, Lefke ve Karahisar-ı Sahib'de bulunan hammadde kaynakları, dergâh-ı mualla çavuşlarınca ve sipahilerce tasarruf edilmektedir. Ancak bora ve kil hammaddelerinin satışı ve temini konularında çinicileri etkileyen sorunlar yaşanmaktadır. Fakat belirtilmelidir ki Kütahya, oldukça kaliteli kil yataklarına (Kaolin ve Demiroksitli Kil Silikat –Bolus-) sahiptir. Dolayısıyla İznik'in aksine Kütahya'nın, hiçbir tarihte dışarıdan kil temin ettiğine dair bir kayda rastlanmamıştır. (Aslanapa, 1949, s. 94) Kayıtlarda Kütahya'nın yalnızca Karahisar-ı Sahib'den bora (boraks) temin ettiği bilgisine ulaşılmaktadır. (BOA, C.İKTS., 5/239, 7 Cemazeyillahir 1222/ 12 Ağustos 1087) Ayrıca İznik'e nazaran Kütahya'nın Karahisar-ı Sahib'e olan yakınlığı da, hammadde bakımından kenti avantajlı kılmaktadır. Buna bağlı olarak Kütahya'nın niteliklerinin, kentin çiniciliğini ileriye taşıyabilecek önemli bir etken olduğunu söylemek mümkündür.

17. yüzyıla bakıldığında, Kütahya'nın birtakım asayişsizlik sorunlarının göze çarptığı söylenebilir. İ. H. Uzunçarşılı tarafından 1601 yılı olduğu bildirilen tarihsiz bir mühimme kaydına göre, Celaliler Kütahya'ya ulaşmışlardır. Dönemin veziri Hafız Ahmed Paşa'nın müdahalelerine rağmen sindirilemeyen isyancılar, Kütahya Kalesi'ni kuşatmış ve kalenin etrafındaki konutları yakıp yıkmışlardır. Payitahttan gelen emir, bu isyancıların kaleye kesinlikle sokulmaması yönündedir. (Uzunçarşılı, 1932, s. 151; Polat, 2005, s. 57) Ancak defterlere göre bu vaka, Kütahya'nın merkezini fiziki olarak etkileyen tek olaydır. Sonraki süreçlerde ise çoğunlukla 17. yüzyıl başlarına ve 17. yüzyıl sonlarına tekabül eden belgelerde, mal gaspı ve halka zulmetme gibi ifadelere rastlanır. Ancak bunlar

kentin Simav, Kula, Demirci, Uşak, Gediz ve Altuntaş gibi kazalarında gerçekleşen olaylardır. (Polat, 2005, s. 62,66,129,132,160,161,176,177,178; Güngör, 2006, s. 332,333) Bunların dışında, 17. yüzyıl başlarında Kütahya Naibi Mevlana Kasım'ın eşkıyalarla birlikte hareket ederek halkın mallarını gasp ettiğine dair bir belge mevcuttur. Yine benzer şekilde Kütahya halkı, suhte teftişi için görevlendirilmiş Beylerbeyi Yahya'nın teftişe çıkması halinde yurtlarını terk edeceklerini bildirmektedir. (Polat, 2005, s. 64,79,80) 17. yüzyıl ortalarına bakıldığında kentte, kayda değer boyutta herhangi bir soruna rastlanmamaktadır. Ancak 17. yüzyıl sonlarına doğru yine benzer sorunların yaşandığı görülür. (Polat, 2005, s. 141,152,153,178,255) Yüzyıl sonlarına bakıldığında kentte Türkmen gruplarının halka zarar verdikleri, ehl-i örften bazı kimselerin de halktan akçe ve mal talep ettikleri belirtilmektedir. (Polat, 2005, s. 162,163; Güngör, 2006, s. 255) Kütahya'daki altı bölük halkının kethüdasının değiştirilmesine karşın, Kütahya dâhilindeki levendatların sipahi adıyla bölgeye neferler getirterek halkı rencide ettikleri de bildirilmektedir. (Güngör, 2006, s. 332,333) 1699 tarihli bir mühimme kaydında görülen kentin ilçeleri arasındaki göç hareketi, muhtemelen yukarıda bahsedilen sorunların bir neticesidir. (Dağlı, 2004, s. 212,213)

Kütahya'da tespit edilen asayişsizliklerin çini üretimini ne ölçüde olumsuz etkilediği belirgin değildir. Ancak yine de kentin üretimine dair bir takım yansımalar göze çarpmaktadır. 1600 tarihli narh defterine bakıldığında İznik ile birlikte Kütahya mallarına da yer verildiği görülmektedir. Defterde, İznik işi çini salata ve helva tabaklarının bedellerinin 14 akçeden 10 akçeye çekilerek fiyatının %28,5 oranında düşürüldüğü anlaşılmaktadır. Kütahya işi çini salata ve helva tabaklarınınsa fiyatı, 16 akçeden 7-8 akçeye çekilmiş ve bedeli %50 oranında düşürülmüştür. (Kütükoğlu, 1978, s. 63) S. Polat'ın bu kayıttan yaklaşık 8 yıl sonra, 1608 yılına ait bir mühimme belgesinde, İznik ile Kütahya çinicileri arasında yaşanan bir sorun dikkati çekmektedir. Belgeye göre, Hassa Mimarlarının başı Muhammed'in isteği üzerine, İznik'te üretilen saray çinileri için Karahisar-ı Sahib'den alınan yörenin (boraks) eskiden olduğu gibi Kütahya'da fincan işleyen ustalardan, herhangi bir sorun çıkmaması koşuluyla, yöreye (boraks) biçilen fiyat üzerinden çini başına olmak şartıyla satın alınması emredilmektedir. (Polat, 2005, s. 58) Kayda göre, Kütahya çinicilerinin Karahisar-ı Sahib'den edinilen yöre (boraks)

konusunda yetki sahibi oldukları söylenebilir. Normalde daha eski tarihli (1595) kayıtlarda, İznik'e bora (boraks) ve kil temin eden dergâh-ı ali çavuşlarının ve sipahilerin vurgunculuk yapmalarından ötürü, malzemeleri ellerinde bulunduran kişilerin bunları, eskiden olduğu gibi satmamaları emrediliyordu. (BOA, MHM.D., 73/1117, 1004/1595) Yani 1595 senesinde bu iş için görevlendirilenler dergâh-ı ali çavuşları, sipahiler yahut 1579 tarihli bir mühimme kaydında Kütahya çinicilerinin de belirttiği üzere “eminler” iken, 1608 yılındaki belgede yetkililer, doğrudan Kütahya'da fincan işleyen ustalar olarak gösterilmektedir. (BOA, MHM.D., 73/1117, 1004/1595; BOA, MHM.D., 41/195, 987/1579; Polat, 2005, s. 58) Muhtemelen vurgunculuk ve benzeri sorunlar nedeniyle boraksın temin şekli değiştirilmişti yahut Kütahya çinicileri hammadde konusunda İznik çinicilerine mukabil bir ağırlık kazanmıştı. 1608 tarihli belgede İznik için temin edilen boraksın, hiçbir sorun çıkmaksızın Kütahya fincancılarından satın alınmasının belirtilmesi ise bir nevi ticari rekabet olarak yorumlanmaktadır. Kütahya fincancıları belki bir nedenden ötürü boraksın İznik'e satılmasını istemiyorlardı. Belki de onlar narh defterlerinde fiyatlarının düşürüldüğü gözlenen Kütahya mamulünün satış bedelinden memnun değillerdi. (Kürkman, 2005, s. 53; Polat, 2005, s. 58)

Belgelerde geçen ve boraks teminiyle görevli olduğu bildirilen “Kütahya'da fincan işleyen ustalar” ibaresi, Kütahya'nın üretimiyle ilgili başka bir ipucu sunmaktadır. (BOA, MHM.D, 73/1117, 1004/1595) Buradan anlaşıldığı kadarıyla, 16. yüzyıl sonlarından itibaren kentte fincan üretimi yapılmaktadır. Ancak belirtmelidir ki fincan üretimi de, Osmanlı topraklarına girmiş olan kahvenin bir sonucudur. Kahveye olan talep arttıkça, bu içecek için tasarlanan mutfak eşyaları da çeşitlenmiştir. 16. yüzyıl sonlarında, az miktarda İznik işi fincan örneklerine rastlansa da, çin porselenlerinden ilham alınarak üretildiği düşünülen fincanların üretimi esasen 17. yüzyıl Kütahya'sında hız kazanmıştır. (Pera Müzesi, 2015, s. 16) Söz konusu üretim artışının ise, hem kahve tüketiminden ve hem de Kütahya çinicilerinin piyasaya dair sezgilerinin güçlü olmasından kaynaklandığı ileri sürülmektedir. (Crowe, 2006-2007, s. 5; Pera Müzesi, 2015, s. 16)

1633 senesinde İstanbul'da, IV. Murad'a atfedilen bir geçit töreninde bulunan Evliya Çelebi, burada İznik çinileri ile birlikte Kütahya çinilerinin sergilendiğini aktarmaktadır. Ancak aktardıklarına bakılırsa fincana dair talep o denli artmıştır ki, bu geçitte “filcan (fincan) kinedçisi” denen bir esnaf grubu dahi bulunmaktadır. Eşyaların onarımından sorumlu olan bu esnaf grubu, tören esnasında sultanın önünden kırık fincanları birbirine kenetleyerek geçmektedirler. Evliya Çelebi'ye göre kâseleri de onarabilen bu esnaf gurubunun, İstanbul'da 10 adet dükkanı ve 20 kadar da çalışanı bulunmaktadır. (Evliya Çelebi, 2016, s. 326; Vroom, 2015, s. 167)

1640 tarihli narh defterine bakıldığında, burada yalnızca İznik çarşısında satıldığı belirtilen Üsküre-i Paluze-i Kütahya adında 5 akçelik bir tatlı tabağına rastlanmaktadır. (Kütükoğlu, 1983, s. 311) Ancak defterde, bu tabaktan başka herhangi bir Kütahya malından bahsedilmemektedir. Fakat yine de 1640 yılında Kütahya çinilerinin kullanıldığı bilinen yapılar bulunmaktadır. 1640 tarihinde inşa edilen Sultan Ahmed Camii'nin çinileri, Kütahya ve İznik işidir. Ancak İznik çinicileri bu camide, artık son gayretlerini ortaya koymuşlardır. (Aslanapa, 1949, s. 100,105) İznik çiniciliğinin bu şekilde gerilemesinin sebeplerinden biri, 17. yüzyıl sonlarına doğru Habsburg mücadeleleriyle meşgul olduğu düşünülen sarayın İznik çinilerine olan talebinin azalmasıydı. Diğerleri ise İznik çinicilerinin, saray harici taleplere cevap vermesinin yasaklanmış olmasıydı. Buna karşılık saray talebinden uzak kalan Kütahya, İznik'e göre avantajlı görünüyordu. (Bakır, 2007, s. 287; Kunt, t.y.b, s. 44) Ayrıca, Çin porselenlerinin ülkeye girmesiyle ve İznik çinilerine olan saray talebinin azalmasıyla birlikte muhtemelen, İznik'teki hammadde, işçilik ve talep arasındaki uyum da bozulmuştu. (Kürkman, 2005, s. 281,282) Böylece 17. yüzyıl ortalarından itibaren gerilemeye başlayan İznik çiniciliğinin camileri veya türbeleri süsleyen çinilerinin yerini, yavaş yavaş Kütahya çinileri almaya başlamıştır. Genelde mihrap çinileri, fincan, kâse, çanak gibi ürünler çıkaran Kütahya, artık ebatları büyük duvar çinileri de üretmeye başlamıştır. (Çini, 1991, s. 16) Sultan Ahmet Camii'nden sonra, 1640 tarihinde yaptırılan Üsküdar Çinili Camii'ne bakıldığında, burada sadece Kütahya çinilerinin kullanıldığı görülmektedir. (Yetkin, 1981-1982, s. 85) Ayrıca 1679 tarihli Konya Kükürt Köyü

Camii'nin mavi-beyaz çinileri de Kütahya işi çinilerdir ve burada kullanılan Kütahya çinilerinin ebatları büyüktür. (Şahin, 1981-1982, s. 119-121)

1671 yılında Kütahya'ya gelen Evliya Çelebi'nin Kütahya hakkında verdiği bilgiler, kentin mevcut durumu açısından önem arz etmektedir. Aktardıklarına göre kentte 2 bedesten, 17 adet han ve 9 hamam bulunmaktadır. Sahrasında deve, katır, arabalar işlemektedir. Ayrıca kâseleri, fincanları, maşrapaları, çanak ve tabakları da oldukça özeldir. (Evliya Çelebi, 1935, s. 25,26) Ayrıca Evliya Çelebi, toplamda 7 bin toprak örtülü evin mevcut olduğunu da aktarır. (Evliya Çelebi, 1935, s. 19) Ancak kendisinin merkezdeki mahalleleri kapsayan nüfus bilgisini 7 bin hane olarak vermesi, nüfusun yaklaşık 30.000 yahut 35.000 civarında olduğu anlamına geleceğinden bu bilgiye şüpheyile yaklaşılmaktadır. (Varlık, Kütahya, 2002, s. 582) Fakat yine de seyyahın, daha evvel kentte kiremitli haneler bulunmadığını ancak 77 adet kiremitli yeni büyük sarayın inşa edildiğini bildirmesi dikkate değerdir. Ayrıca 1520 tarihli tahrir kaydının da sunduğu bilgiye paralel olarak, Sultanbağı taraflarının oldukça ferah olduğunu belirtir. (BOA, TT.D., 49, s.6; Evliya Çelebi, 1935, s. 19,26)

1.3.3. Ermenilerin Ticari Etkinliklerine Dair

Bu başlık altında verilen bilgiler, 18. yüzyıl çini üretiminin niteliği ve boyutu hakkında mühim ipuçları sunmaktadır. Dolayısıyla burada, Kütahya çiniciliğini ilgilendiren dinamiklerden, yani Kütahya'yı ekonomik olarak etkileyen Ermeni topluluklarının genel tarihsel süreçlerinden bahsetmek faydalı olacaktır.

İslam tasarımcılarının bir ürünü olduğu sanılan palmet (cone) motifi, ortaçağın pamuklu kumaşlarında ve İran çini sanatında görülebilen bir süsleme motifiydi. Zamanla ticaret kanalları sayesinde Çin topraklarına kadar ulaşan bu motif, 17. yüzyılda Qing İmparatoru Kangxi döneminde çömleklere de adapte edilmişti. (Crowe, 2006-2007, s. 3) (**Şekil 15.**)

Şekil 15. Memlük pamuklusunda palmet (cone) motifi. **Kaynak:** (Crowe, 2006-2007, s. 4)

1683'te Qing İmparatoru Kangxi döneminde, çömlekçilik sanatında bir yenileme süreci başlatıldı. Yenilemeler sayesinde çömlekçilik sanatının gelişmesiyle palmet motifi, pek çok seramik eşyanın üzerinde görünmeye başladı. Ticari hatlar sayesinde Çin bezemeleri, Safevi çömleklerini de etkiledi. Bunun sonucunda palmet motifi, Safevi çinilerine de adapte edildi. (Crowe, 2006-2007, s. 2) (**Şekil 16. ve Şekil 17.**) İran'ın kalbi Yeni Culfa'da yaşayan ve 17. yüzyılın mühim Ermeni tüccarlarından biri olan Paron Safraz'a ait bir çini de, bu yüzden palmet motifine sahipti. (Crowe, 2007a, s. 4) (**Şekil 18.**) Ardından bu motifin, 18. yüzyıl Kütahya çinilerine de adapte edildiği gözlenmekteydi. (Crowe, 2006-2007, s. 4) (**Şekil 19.**)

Şekil 16. Kangxi dönemi Çin ibriği. **Kaynak:** (Crowe, 2006-2007, s. 3)

Şekil 17. Pers işi bir ibrik. **Kaynak:** (Crowe, 2006-2007, s. 4)

Şekil 18. Paron Safraz'a ait çini su şişesi. 17. yy. **Kaynak:** (Crowe, 2011)

Şekil 19. Kütahya işi palmet motifli bir sürahi. 18. yüzyılın ilk yarısı. **Kaynak:** (Crowe, 2011)

Palmet motifinin bu yolculuğunun, çiniler bakımından Kütahya'yı etkileyen önemli bir sebebi vardı. Anlaşılan, 17. yüzyılda ihtimalle İznik çini motiflerinin uygulandığı Kütahya çini ibriklerinde (Şekil 20.) 18. yüzyılda birtakım değişiklikler yaşanmıştı. Normalde palmet motifi, 15. asırda Kütahya çinilerinde rastlanmaktadır. Ancak burada bahsedilen etki, 18. yüzyılda Kütahya çinilerinin, Çin ya da İran porselenlerine benzemeye başlamasıdır. (Şekil 21. ve Şekil 22.) Kütahya çinileri üzerinde çalışan araştırmacı Crowe'a göre, bu benzerliğin belirgin sebebi, Kütahya'daki Ermeni nüfusudur. Ermeni ticaret ağları, Kütahya'da Ermenilerin ön planda olduğu çini üretiminin, neden 18. yüzyılın ilk yarısında geliştiğine ve neden 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerilediğine dair önemli bir ipucudur. (Crowe, 2006-2007, s. 4,5; Aslanapa, 1949, s. 12,13,14) Zira emperyalist güçlerin piyasadaki görünürlüklerinin artması, Kütahya'da bulunan ve çoğunlukla Ermenilerin meşgul olduğu gözlenen çini ticaretini de olumsuz etkilemişti.

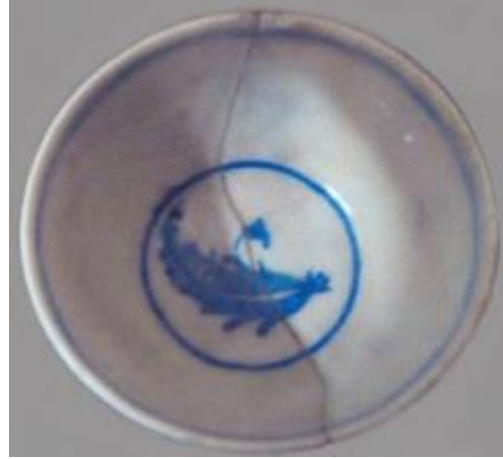

Şekil 20. 17. yüzyıla ait Kütahya işi çini ibrik. 18. yüzyılda üretilenlerden farklıdır. İznik motiflerinin izlerini taşıdığı ileri sürülmektedir. **Kaynak:** (Crowe, 2006-2007, s. 4)

Şekil 21. İrân işi bir tabak. 18. yy.

Kaynak: (Crowe, 2006-2007, s. 6)

Şekil 22. Kütahya işi bir kâse. 18. yy. Çinili Köşk.

Kaynak: (Crowe, 2006-2007, s.6)

9. yüzyılda Abbasi bünyesindeki Türk askerlerince Doğu Anadolu Bölgesi'nin zapt edilmesinden sonra Ermeniler, Ani bölgesinde hâkimiyet kurmuşlardı. (Göyünç, 2002, s.421) Ancak 11. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun bölgeye olan müdahaleleri neticesinde Ermeniler, burayı terk ederek göç etmeye başladılar. Sonraki süreçte Ermeni topluluklarının Kırım, Kaffa, Tana, Cenova ve ortaçağ Polonyası'nın Komenits'i gibi yerlere ulaştıkları görülüyordu. (Aslanian, 2004, s. 41; Chrysostomides, 2009, s. 7; Cowe, 2016, s. 84,85) Polonya'nın Lwow (Lviv) bölgesine de yerleşen Ermeniler, akınlardan önce olduğu gibi, Türk ve Pers ürünlerinin ticaretine burada da devam ettiler. 1363 tarihine gelindiğinde ise Ermeniler tarafından Polonya'da bir Ermeni katedralinin inşa edildiği görülüyordu. (Mankowski, 1934, s. 93) Bursa ve Konya'da kurulan medreselerin mimarisine oldukça benzeyen bu yapı aslında, yöredeki Ermeni topluluğunun zamanla kalabalıklaştığının bir işaretiydi. Kütahya'daki ilk Ermeni kilisesi de 1391 yılında kurulmuştu. (Kouymjian, 2014, s. 107,109; Mankowski, 1934, s. 94) Kütahya'daki söz konusu Ermeni görünürlüğünün ise, 1375'de Memlüklerce ortadan kaldırılan Çukurova'daki Kilikya Ermeni Krallığı'nın unsurlarının etrafa dağılmasından kaynaklandığı ileri sürülmektedir. (Cowe, 2016, s. 85,86; Crowe, 2007b, s. 4)

15. ve erken 16. yüzyıllarda Ermeniler, Hindistan'ın Coromandel sahillerinde dahi görülüyorlardı. Ağları gittikçe genişleyen Ermeniler çok geçmeden, Polonya üzerinden

batı Avrupa ile ticaret yapmaya da başlamıştı. Bu sayede Karadeniz’de bir liman kenti olan Trabzon’da kendi sosyoekonomik düzenlerini kurmayı başardılar. Anlaşılan Ermeni topluluğu, uzak mesafeli ticarete adapte olmuştu. 1475’te Osmanlılar Kırım’ı fethettiğinde buradaki Ermeniler, doğu ve orta Avrupa’ya kadar yayılmaya başladılar. Bu vesileyle İstanbul’a dahi gelip yerleşmişlerdi. 1490 ve 1512 tarihlerinde ise Kütahya’da ikinci ve üçüncü Ermeni kiliselerinin inşa edildiği görülüyordu. (Aslanian, 2004, s. 41,43; Kouymjian, 2014, s. 107,109) Ağları gittikçe genişleyen Ermeniler, bazı hükümdarlar adına çalışmaya da başladılar. Bu yüzden 17. yüzyıl Polonya krallarının (Zygmunt III., Wladyslav IV. gibi) güvendikleri Ermeni tüccarlarını, endüstriyel sanatın gelişimi için Türkiye ve Kırım’a gönderdikleri bile oluyordu. (Mankowski, 1934, s. 94)

İran hükümdarı Şah Abbas (1587-1629), 1605 ‘te Tebriz’i ele geçirdikten sonra, 1629 tarihine kadar doğuda bulunan Ermeni nüfusunu, Osmanlı’nın aleyhine olarak, İsfahan’a çekmeye gayret etmişti. (Kunt, t.y.b, s. 23; Ferrier, 1973, s. 39) Böylece Ermeni ticaretinden yararlanarak, Osmanlı’ya karşı ekonomik güç elde etmiş olacaktı. Şah Abbas, büyük bir kitleyi buraya çektikten sonra, Venedik ve Polonya’daki Ermenilerle de diplomatik bağlantılar kurmaya çalıştı. Ancak bu sırada Ermenilerin, yöredeki İpek Yolu ticaretinde önemleri de artmaya başlamıştı. Bu yüzden 1617’de East India Company ve 1623’te Dutch Oost Indische Compagnie (Hollanda Doğu Hindistan Şirketi) bölgeye ulaştıklarında burada Hindistan’dan batıya uzanan oldukça büyük bir Ermeni ticaretiyle karşı karşıya kalmışlardı. Aslında Ermeniler yalnızca iyi tüccarlar değillerdi, onlar aynı zamanda iyi birer misyonerdiler. “Vatansız güç”/” Stateless Power” addedilen Ermenilerin kabiliyetlerinin bütünlüğü, misyoner faaliyetlerince ve nispeten endogami (içevlilik) pratiklerince korunuyordu. Gerek bu yüzden ve gerekse söz konusu şirketlerin mekâna dair bilgisizliğinden ötürü, Ermeniler bölgedeki ticarettten men edilemediler. Ermeniler, rakipleri olarak gördükleri East India Company’e karşı deniz ticaretine girmeye dahi çekinmediler. Ermeni topluluğunu uzaklaştıramayacağını anlayan İngilizler, bu dönemde Ermeni topluluklarından ve onların ticaret ağlarından yararlanmaya başladılar. (Ferrier, 1973, s. 39,40; Aslanian, 2004, s. 43,49,51) Şah Abbas’ın hâkimiyetinden sonra ise Ermenilerin giderek güçlenmelerinin neticesinde,

İsfahan'daki Yeni Culfa bölgesi, Ermeni ticaretinin düğümlendiği bir nokta haline gelmişti. (1630) (Aslanian, 2004, s. 45)

Yeni Culfa'nın kurulduğu esnada (1630) Ermeniler, Halep'te bulunuyorlar ve ayrıca İzmir Limanı'nı da kullanıyorlardı. Bu şekilde Venedik ve Amsterdam ile ticaret yapabiliyorlardı. Ayrıca 17. yüzyıl başlarında İsfahan Ermenilerinin, Kandehar-İsfahan hattını kullanarak Pencab'dan değerli Hint kumaşlarını ihraç ettikleri de görülüyordu. Yani onlar, Osmanlı tekstil ticaretinde de küçümsenemeyecek bir öneme sahiptiler. (İnalçık, 2011, s. 74; Aslanian, 2004, s. 45)

1660'lara gelindiğinde Ermeniler, İspanya'ya yerleşmeye başladı. Aynı tarihlerde doğudaki Ermeni topluluğu da Tibet'e ulaştı ve hatta bazıları Himalaya Dağları'nı dahi geçti. 1663 tarihinde Amsterdam'da ilk Ermeni kilisesi kuruldu. Ardından burada ilk kez Ermenice İncil de basıldı. (Aslanian, 2004, s. 45,46,48) 17. yüzyıl sonlarına doğru 1667-1673 tarihleri arasında Ermenilerin Almanya, Hollanda, Rusya ve Baltık taraflarında ticaret yaptıkları görülüyordu. İran Ermenileri, İran'dan başlayarak İzmir, Bursa ve İstanbul'a açılan ticaret rotalarına sahiptiler. (Crowe, Y., 2007a, s.11) Geniş ticaret ağları nedeniyle, Hindistan'ı da sık ziyaret ediyorlardı ve genellikle kervan rotalarını takip ediyorlardı. 1680'lerin başına gelindiğinde Hindistan'daki pek çok Ermeni gemi sahibi haline gelmişti. Basra Körfezi'nden Endonezya takımadalarına ve Filipinler'deki Manila'ya kadar uzanan deniz ticaretinde Ermenileri görmek mümkündü. Üstelik bu süreçte pek çok İngiliz korsanının Ermeni gemilerini yağmaladığı da gözleniyordu. Bu nedenle, Ermeni ticaretini bastırmaya çalışan İngilizlerin, böyle yasadışı yollara başvurduğu öne sürülmektedir. 1688 yılında East India Company ile Ermeniler arasında yapılan bir anlaşma da kısmen bu savı kısmen destekler niteliktedir. Zira anlaşmaya göre Halep, İran Ermenileri, Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa'ya açılan karayollarından vazgeçeceklerdi. Bunun karşılığında ise Hindistan'da mülk edinme ve diledikleri yerlere yerleşme gibi pek çok haklar elde edeceklerdi. Ancak bu anlaşma hiçbir zaman tümüyle uygulanamadı. Çünkü Ermeniler, bu değerli yollardan vazgeçmeye pek yanaşmadı. (Aslanian, 2004, s. 44,49,51; İnalçık, 2011, s. 74)

Chaplain Ovington, 1689 tarihli seyahatnamesinde, uzak mesafeli ticaret hususunda ve Ermeniler hakkında bazı gözlemlerde bulunduğunu aktarmaktadır. Aktardıklarına göre, ipekliler, basmalar, pirinç, mısır ve diğer ürünler, İngilizlerin sahip olduğu East India Company tarafından büyük miktarlarda Avrupalılara, Türklere, Perslere ve Ermenilere satılmaktaydı. (Ovington, 1929, s. 132,133; Crowe, 2007a, s. 8) Bunun yanı sıra seyyaha göre Ermeniler, en uzak yerlere dahi yolculuk edebilen, en geniş ağlara sahip olan ve dilleri tüm Asya’da bilinen bir topluluktu. Ayrıca Yeni Culfa’da bulunan 20 Ermeni tüccar ailesinden bahsettikten sonra seyyah, onların aile sisteminin aynı zamanda ticaret sistemi olduğunu bildiriyordu; başları ise ailenin babasıydı. Seyyah, aile sistemi tek başına yeterli olmayacağından dışarıda üyelerinin, muhbirlerinin ve küçük kuruluşlarının bulunduğunu da ekliyordu. Dolayısıyla onlar, piyasayı takip edebildikleri gibi dalgalanmalar da yaratabiliyorlardı. (Crowe, 2007a, s. 8,9) Burada seyyahın Ermeniler hakkında verdiği bilgiler, yapılan araştırmalar ile paraleldir. Zira yapılan araştırmalara göre, kadınlar dahi Ermeni ticaret ağlarında önemli yer bir tutuyordu; zira kadın unsuru Ermeni kimliğinin yaşatılması bakımından önemli ve korunan unsurlardandı. Ticari ağlarda çoğu zaman az kadın bulunurdu ancak onlar, endogami (içevlilik) yasaları gereğince, toplumlarındaki tüccarlar gibi hareket ederlerdi. Bu sonuca göre, Ermeni ağlarındaki kadınların piyasa koşullarından haberdar olduğunu ve piyasaya göre hareket edebildiklerini söylemek de mümkündür. (Aslanian, 2004, s. 43)

1688’de İngilizlerin Ermenilere sunduğu anlaşmanın uygulanamaması ve Ermenilerin İngiliz çıkarlarını baltalaması sonucunda Ermeni ticaretinde, çekişmeden kaynaklanan bir gerileme yaşandı. Bunun sonucunda İngiltere ve Fransa, Ermeni gemilerine el koymaya başladı. Bölgedeki etkinliklerini arttıran İngilizler ve Fransızlar, Yeni Culfa ve Bengal gibi ticaret bölgelerindeki Ermeni hareketliliğini kısıtlamaya başladılar. Bunun sonucunda Ermeniler, 18. yüzyıl ortalarından itibaren bu emperyalist güçlere karşı koymada başarısız oldular. (Aslanian, 2004, s. 51) Dolayısıyla Ermenilerin çoğunluğunu teşkil ettiği çini ticaretinin, 18. yüzyıl ortalarından itibaren İran-Anadolu istikametindeki Ermeni ticaretinde görülen kısmi engellerden ve gerilemeden payını almış olması muhtemeldir. Ayrıca 1755 senesinde John Sadler tarafından Liverpool’da keşfedilen ucuz transfer baskı tekniği ile birlikte Avrupa’da düşük maliyetli seramik yapımına başlandığı

bilinmektedir. Avrupa'daki emperyalist eğilimin hızlandığı seramik üretimine karşı, Kütahya'daki Ermeni çiniciliğinin endüstriyel ölçekteki mallarla rekabet etmesi güçtür. (Crowe, 2011; François, 2013, s. 323)

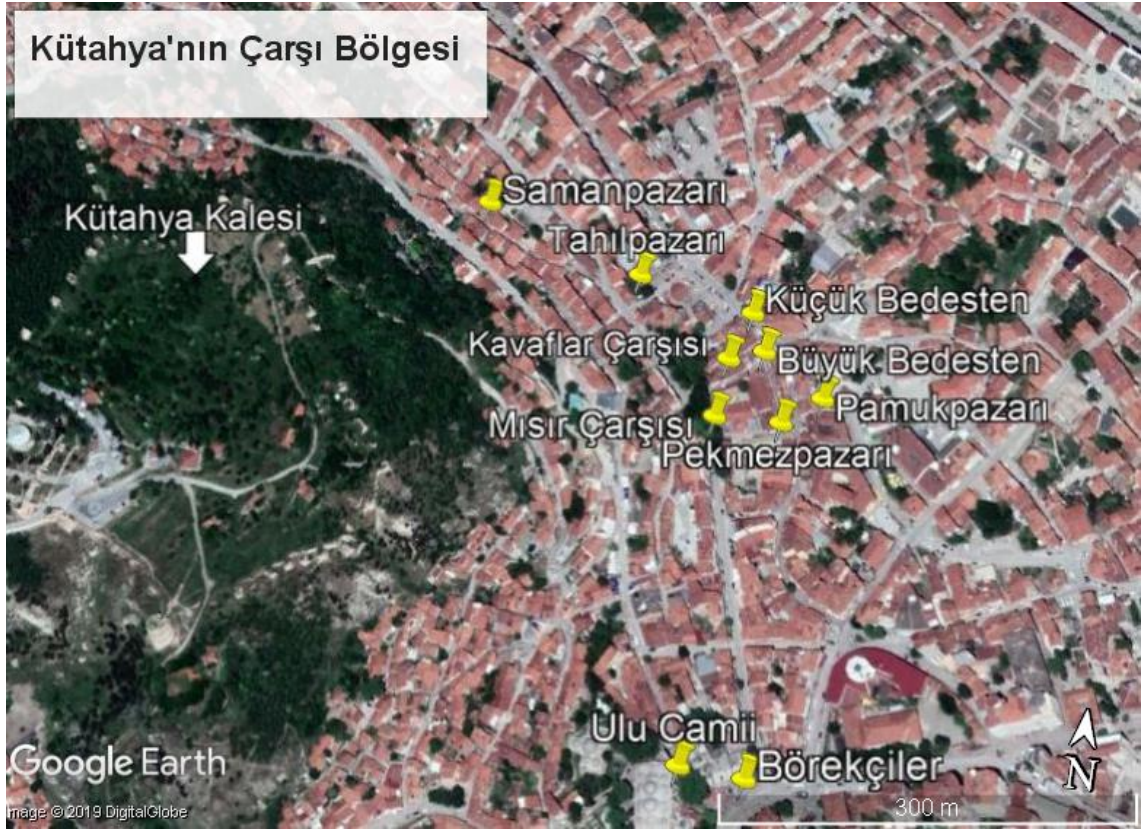
II. BÖLÜM

18. YÜZYILDA KÜTAHYA'DA ÇİNİ ÜRETİMİ VE TİCARETİ

2.1. 18. YÜZYILDA KÜTAHYA'NIN GENEL DURUMU

Kütahya şeriyeye sicillerinde rastlanan avarız ve nüzul kayıtları, kentin nüfus bilgileri hususunda yeterli belgeler değildirler. Vergi muafiyeti olanlar ve deftere kaydedilmemiş unsurlar, nüfus konusunda kesin bir rakam sunmaktan uzaktır. Ancak vergi mükelleflerini işaret eden bu kayıtlar, ekonomik vaziyetin aydınlatılması bakımından bir fikir vermektedir. (Aydın, M., 2016, s.207) 1 numaralı Kütahya sicilinde 27 Temmuz 1698'de Kütahya'da toplamda 3286 avarızhane olduğu görülmektedir. Ancak 21 Haziran 1702 tarihinde bu sayı 3180'e inerek, avarızhane miktarında yaklaşık %3,2 oranında bir düşüş gerçekleşmiştir. 1697 senesindeki nüzul hane adedi de 4082 iken, 9 Ocak 1702'de bu sayı 3225'e düşerek %26 oranında bir eksilme olmuştur. Bununla birlikte, kent merkezindeki 33 mahalle adedinde de bir değişiklik yoktur. (Sarıavcı, 2007, s. 66,288,289,290; Güngör, 2006, s. 312,313,322) Ancak 1780-82 yıllarını kapsayan 4 numaralı Kütahya şeriyeye sicilinde avarız hane miktarının 2660 hane olduğu görülür. Yani 21 Haziran 1702 tarihiyle karşılaştırıldığında, avarız hane miktarında %19 oranında bir düşüş gerçekleşmiştir. (Aydın, 2015, s. 332) Bu dönemde kent merkezinde bulunan mahallelere Gönan Mahallesi, Çerçi Kefere Mahallesi, Saray Mahallesi, Çerçi Müslüman Mahallesi gibi yeni mahalle isimleri eklenmiş ise de, mahalle adedinin 33 olduğu görülmektedir. Yeni mahalle isimlerinin varlığı nispi bir nüfus artışını işaret etse de, aradaki 70 yıllık süreçte kentin büyük bir değişim geçirmediği açıktır. (Aydın, 2015, s. 268-269) Üstelik kentten alınan vergiler de azalmıştır. 18. yüzyıl sonlarında görülen azalma sonraki dönemlerde de devam etmiştir. 1803-06 yıllarını kapsayan 7 numaralı Kütahya şeriyeye sicilinde dahi avarız hane adedi 2242'ye düşerek %15,7 oranında azalmıştır. Merkezdeki mahalle isimlerinde ve adedinde ise hiçbir değişiklik olmamıştır. (Dumluoğlu, 2010, s. 165,188)

Kütahya'ya gelen seyyah Evliya Çelebi, kentin mahalleleri hakkında birtakım bilgiler vermiştir. Seyyah, Çinici Kefereler Mahallesi, Çerçi Süleyman Mahallesi ve Yeni Mahalle gibi yeni oluşmuş mahalle isimleri vererek, kentte toplamda 33 mahallenin bulunduğunu bildiriyordu. Ayrıca seyyaha göre kentte üç Ermeni ve üç de Rum Mahallesi vardı. (Evliya Çelebi, 1935, s. 19) Ancak Evliya Çelebi, gayrimüslim mahallelerinin tam olarak hangi mahalleler olduğunu belirtmemişti. Seyyah, kentte Çinici Kefereler Mahallesi'nin bulunduğunu belirtmesine rağmen, bu mahallenin konumuna dair herhangi bir bilgi de vermemişti. (Evliya Çelebi, 1935, s. 18) Üstelik söz konusu Çinici Kefereler Mahallesi, 1530 tarihli *Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri*'nde mevcut değildi. Ayrıca 1780-1781 yıllarını kapsayan 4 numaralı şeriyye sicilinde, vergiler dolayısıyla verilen mahalle bilgilerinde de bu mahalenin adı geçmiyordu. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü , 1993, s. 32-49; Aydın, 2015, s. 410) Bununla birlikte Kütahya'da "çiniciler" şeklinde bir çarşı-pazar ismine de rastlanmıyordu. Evliya Çelebi'ye göre Kütahya Kalesi'nden doğuya açılan bir kapıdan kale dibindeki çarşılara geçilebiliyordu. Gerçekten de seyyahın belirttiği gibi Kavaflar Çarşısı, Mısır Çarşısı, Saman Pazarı, Pekmez Pazarı, Demirciler Çarşısı, Bezirciler Çarşısı, Pamuk Pazarı ve Tahıl Pazarı gibi pazarlar kale dibinde toplanmıştı. Ancak yine de çini ürünlerine özel olduğu intibamı uyandıran herhangi bir çarşı ismi mevcut değildi. (**Harita 15.**)

Harita 15. Kütahya'daki çarşı-pazarların konumları.

Arşiv belgelerine bakıldığında, 1608 gibi erken bir tarihte, “Kütahya fincancıları” şeklinde bir isimlendirmenin ortaya çıktığı görülüyor. (Polat, 2005, s. 58) Görüldüğü üzere çini sanatına dair “fincan” şeklinde spesifik bir üretim de hayata geçirilmesine karşın bu sanat faaliyetine dair herhangi bir sosyo-ekonomik alana rastlanmamaktadır. Bu tarihlerde kentte çini üretiminin mevcut olduğu bilinmesine rağmen, ne 17. yüzyılda ne de sonraki dönemlerde böyle bir faaliyet alanı bulunmaktadır. Çini atölyelerine ise belgelerde çok az değinilmiştir. (Faroqhi, 2000, s. 41)

17. yüzyıl sonlarına bakıldığında Kütahya sicillerinde rastlanan birkaç belge kentin dokusu ve bu dokuyu oluşturan insanlar ve onların yarattığı sanat kolları hakkında bir fikir vermektedir. 1678/79 tarihli 1 numaralı Kütahya sicil kaydında, normalde eskiden olduğu gibi yapılması gereken gıda satışlarının, usulsüzce yapılarak kazancın neferlerce tahsil edildiği belirtilmiştir. (Polat, 2005, s. 141) Aynı defterde bulunan 1699 tarihli bir

kayıtta ise tütün tüccarlarının, gümrük bedelinden kaçınarak usulsüz satışlar gerçekleştirdiklerinden ve bunların mevcut mukataalara zarar verdiklerinden bahsedilmektedir. Ayrıca tüccarlar, arabalarla temin ettikleri tütünleri evlerde yahut dükkânlarda indirerek satış izni almadan da satış yapmışlardır. Tüm bu usulsüzlükler devleti, tezkireli satış gibi önlemler almaya sevk etmiştir. (Sarıavcı, 2007, s. 65,66,155,156) 1699 tarihli başka bir belgede ise (1 numaralı Kütahya şerhiye sicili) farklı mahallelerden iki kişinin ortaklık kurduğu görülmektedir. El-hac İbrahim Mahallesi'nden Halil Çelebi bin El-Hac Recep ile Şehre Küstü Mahallesi'nden Bami veledi Bami, Sakur Dede malı üzerinde mudaraba yoluyla ortak olmuşlardır. (Kaya, 2013, s. 273,274) Aynı defterde 10 Mart 1702 tarihli diğer bir kayıтта, bir önceki belgede adı geçen El-Hac İbrahim Mahallesi sakini Halil Çelebi bin El-Hac Receb'in bu defa, Şehre Küstü Mahallesi'nden bir gayrimüslim ile bir çinici kâr hanesi üzerinde ortaklık kurduğu da görülmektedir. (Güngör, 2006, s. 100,101)

1742\1743 yıllarına ait 2 numaralı Kütahya ahkâm defterine bakıldığında, kentte bazı sorunların ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak bu sorunların Kütahya ekonomisini ne ölçüde etkilediği belirgin değildir. Kayıtlara göre, avarız vergisi toplayan memurlar evlere girip eşya çalmakta, toplanan vergiler üstüne ikinci kez vergi talep etmekte ve halktan zorla para almaktadır. (Tapan, 2010, s. 21,22) Ayrıca belgelerde 18. yüzyılda faaliyetleri ve güçleri artan mütesellimlerin de Kütahya halkını soydukları belirtilmektedir. Görünüşe göre Kütahya mütesellimleri halktan para çalmakta ve ödemeyi reddedenleri hapsedirmektedir. İlginç bir şekilde aynı zamanda bu mütesellimlerden, kentte kaynaklanan hukuksal problemleri çözmeleri de beklenmiştir. (Tapan, 2010, s. 23,33,52) Muhtemelen, geçmişte 1596-1611 yılları arasında Celali topluluklarından türeyen avare eşkıyalık olgusu, 18. yüzyıl Kütahya'sında da etkisini hissettirmeyi sürdürmektedir. (Divitçioğlu, 2015, s. 83) Belgelere göre eşkıyalar, ehli örfü arkasına alarak suç işlemekte hatta kimi zaman Kütahya halkı ve yörükler de onlara iştirak etmektedir. (Tapan, 2010, s. 36) Bu dönemde tımar arazilerine, çiftlik mutasarrıflarının ve bazı voyvodaların müdahaleleri de söz konusudur. Buna yönelik şikâyetler kısmen sipahiler lehine çözümlenmiş ise de, neticede çiftlik sahiplerinin tasarrufa müdahale

etmeleri bir bakımdan kentin ekonomik durumundaki dalgalanmaların yansımalarıdır. (Tapan, 2010, s. 29)

18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Kütahya’da, yerli üretim olmayan unsurlar göze çarpmaktadır. Terekelerde Felemenk çuhası, Çin porselenleri, Gördes seccadesi, Manisa entari, Tire havlusu, Şam veya Halep alacası gibi eşyalara rastlanmaktadır. (Aydın, 2015, s. 157,172,176,177,179) Ayrıca bu dönemde görülen Avrupa menşeli seramik ithalatı da, ilerleyen süreçte Kütahya’nın çini ticaretini olumsuz etkileyen faktörlerden biri olacaktır. (BOA, İE.HR., 18/1641, 1180/1767)

2.2. 18. YÜZYILDA KÜTAHYA’DA ÇİNİ ÜRETİMİ VE TİCARETİ

Kütahya’da üretilen çinilerin coğrafi yayılımı, hem ulusal hem de uluslararası sosyal değişimlerin izlerini taşımaktadır. (Urry, 2018, s. 115,116) Bu sosyal değişimlerin sebebi, 18. yüzyılda kahve tüketiminin hem doğuda ve hem de batıda yaygınlaşmasıdır. (Standage, 2018, s. 140; Vroom, 2015, s. 164,165) Kahvenin yeniden biçimlendirdiği haberleşme ve sosyalleşme pratikleri, bu dönemde ticari bağlantıların da gelişmesine olanak tanımıştır. (Özkoçak, 2018, s. 27) Kahve tüketiminin artması ve muhtemelen buna bağlı olarak ticari ilişkilerin büyümesi, Kütahya’daki çini sanatının ivme kazanmasını sağlamıştır. Dolayısıyla burada, 18. yüzyılın bazı genel özelliklerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

17. yüzyılda Avrupa’da tüketilmeye başlanan ve zihni canlandırıcı özelliği keşfedilen kahvenin, zamanla tüketiminin yaygınlaştığı görülmüştür. Avrupa’da, ticari, siyasi ve sosyal yönleriyle toplumun pek çok kesimini kucaklayan kahvehaneler, Aydınlanma düşüncesini de tetikleyen unsurlardan biri haline gelmiştir. (Standage, 2018, s. 134,158,162) Bu dönemde kahvehaneler, en son haberlerin ve yeniliklerin öğrenilebildiği, siyasi yorumların ulaşabildiği ve kimi derslerin dahi verilebildiği

mekânlardır. 17. yüzyıl ortalarından sonra İngiltere’de kahvehane sayısı epey artmış ve 1700’lerin Londra’sında pek çok kahvehane açılmıştır. (Standage, 2018, s. 140,148,149) Bu durum Paris için de böyledir. Fransız kahvehaneleri kadınlara da açıktır. Hollanda da bu konuda İngiltere ve Fransa’dan farksızdır. İngiltere’de olduğu gibi Hollanda kahvehaneleri de benzer sosyal pratiklerin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Hatta Hollandalılar, Moha’daki kahve ağaçlarından bir numune alarak kahveyi Hollanda topraklarında da yetiştirmeye başlamışlardır. (Standage, 2018, s. 144,145,162)

1700’lerden beri İngiltere’de, kahveye paralel olarak çay tüketimi de oldukça yaygındı. Bu dönemde Çin’den temin edilen çayın tadı keskindir ve aynı zamanda pahalı bir içecektir. İngiliz üst sınıfları arasında epey meşhur olan bu içecek, küçük fincanlarda tüketilmekteydi. (Macgregor, 2017, s. 602)

Doğu’ya bakıldığında, 18. yüzyılda Şam’da da kahve tüketiminin arttığı görülüyordu. Çünkü 16. yüzyıl sonlarından itibaren ticaretle uğraşan ve 17. yüzyıldan sonra esnaflaşan yeniçerilerin Şam’da sayıca artması, 18. yüzyılda burada da pek çok kahvehane açılmasına neden olmuştu. (François, 2013, s. 318; Beydilli, 2013, s. 458,459)

18. yüzyılda Türkiye’de bir tercüman olarak bulunan Ermeni asıllı D’ohsson, İstanbul sakinlerinin (muhtemelen İstanbul elitlerinin) 18. yüzyıldaki örf ve adetleri hakkında birtakım bilgiler vermektedir. D’ohsson’a göre buradaki halk, türlü sebeplerle birbirine kahve ikram etmektedir. Ona göre, gerçekleştirilen ziyaretin uzun sürmesi halinde, ikinci ve hatta üçüncü kahve ikramı dahi yapılmaktaydı. Türkiye’de kahveler, ellerin sıcaktan korunması için, fincanların içinde bulunduğu bir zarf ile sunuluyordu. Bu zarflar genellikle gümüşten veya bakırdandı. Ancak bazı eşrafın zarfları altından olabiliyor ve aynı zamanda değerli taşlarla da süslü olabiliyordu. (D’ohsson, t.y., s. 54) D’ohsson ziyaretleri esnasında, altın yahut gümüş işlemeleri olan cezvelere, zengin desenlere sahip örtülerin kullanıldığı tepsilere ve bu tepsilere ikram edilen fincanlara da rastlamıştır. Ayrıca Türklerde kahve genellikle tütün ile tüketilmektedir. D’ohsson’a göre, bir

Müslüman, yeşillik bir yere oturduktan sonra, bir fincan kahvesiyle birlikte tütününü içtiğinde, dünyanın en mutlu insanına dönüşmektedir. (D'ohsson, t.y., s. 57)

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında tüketilmeye başlanan kahve, gerçekten de farklı sosyal pratiklerin oluşumuna zemin hazırlamıştı. Mahallelerde açılan kahvehaneler, ticaretin ve bilginin yoğunlaştığı alanlar haline gelmişti. Böylece toplumun farklı katmanlarından olan insanlar birbirlerine yaklaşımaya başlamıştı. Kadınlar da bu içecek ile hamamlarda karşılaşmıştı. Onlar da, buralarda sohbet ederek ve kahve içerek günlerini geçiriyorlardı. Kadınların ve erkeklerin kahve etrafındaki sosyal pratikleri aynı olmasa da, nihayetinde bu içeceğin etrafında, iletişimin çoğaldığı aktif bir sosyal bağ kurulmaktaydı. (Özkoçak, 2018, s. 21,25,27,32) Ayrıca 18. yüzyılda kahve tüketiminin iyice yaygınlaşmasıyla mutfak gereçleri de çeşitlenmişti. Bunun en belirgin sebebi, bu içecek kültürünü tamamlayan atıştırma malzemeleriyle küçük tabak, çanakların görünürlüğünün artmasıydı. Bilindiği üzere kahve yalnızca kahvehanelerde tüketilmiyordu, bu içecek iç mekânlarda da talep görüyordu. 18. yüzyılda kahvenin, yemeklerden sonra, metal zarfların içindeki porselen fincanlar ve atıştırma malzemelerinin (şekerlemeler gibi) bulunduğu tabaklarla birlikte servis edildiği görülmüyordu. Belki de Lâle Devri'nin ruhuna hitap edebilen Kütahya fincanı, bu sebeple 18. yüzyılda popüler hale gelmişti. (Vroom, 2015, s. 164,165,166,174; Yılmaz, 2002, s. 328)

10 Mart 1702 tarihli 1 numaralı Kütahya sicil kaydında, Kütahya fincancılarıyla ilgili bir meseleye rastlanmaktadır. Belgede, Şhreküstü Mahallesi'nden Zedebali veledi Hacı Bali isimli zımmi ile el-Hac İbrahim Mahallesi sakinlerinden Halil Çelebi ibn el-Hacc Receb'in sermayeyle kurdukları ortaklıkta, toplamda 270 kuruş borçlandıklarından bahsedilmektedir. Borcun 100 kuruşu ticaretle ödenmiştir. Kendi sermayesi karşılığında, kalan 170 kuruş borcu üstlenen Zedebali, ellerinde bulunan fincanı kârhanesindeki mai (mavi) fincanı da almasına rağmen zarar etmiş ve yine şirkete ait İstanbul'daki bir handa emanet olan 4000 adet fincan ile 25 kuruşu sermayesine karşılık ortağı Halil'e vermiştir. Ancak söz konusu fincanlar, borçlarını ödemeye yetmezse şirket feshedilecektir. Handaki fincanların bedeli ise 40'ı 1 kuruş olarak verilmiştir. (Güngör, 2006, s. 100,101) Dönemin

para hesabına göre (40 para = 1 kuruş, 1 para = 3 akçe) tahmini bir fiyat vermek gerekirse, 40'ı 1 kuruştan 4000 fincanın getirisi 100 kuruş olmakla birlikte, 1 fincan da 1 para kadar olmalıdır. Yani bu hesaba göre 1 fincan 3 akçedir. (Akyıldız, 2007, s. 165; Pamuk, 1999, s. 175) Aynı dönemde piyasada bulunan 1 kuruşluk sahan, 1 kuruşluk tepsi ve 1 kuruşluk tencere gibi diğer mutfak gereçleriyle karşılaştırıldığında, üretimi daha kolay olan fincanların pahalı olduğu söylenebilir. (Dağlı, 2004, s. 68-70)

1 Nisan 1702 tarihli 1 numaralı Kütahya sicilinde, Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'nden olup vefat eden Acı Agop veledi Safer'in mirasının, kızı Mekrem Hatun'a ve oğlu Senan'a kaldığından bahsedilmektedir. Ancak Mekrem Hatun, vaktiyle feragat ettiği miras hissesini erkek kardeşi Senan'a bırakmıştır. Hatta hatunun ifadelerine göre, erkek kardeşiyle olan ortaklığından(?) alması gereken miktar dahi hesaplanmamıştır. Fakat daha sonra Mekrem Hatun, miras hissesini ve henüz almadığı ortaklık payını erkek kardeşi Senan'dan geri istemiştir. Bunun sonucunda Mekrem Hatun, erkek kardeşinden 5000 adet fincan ve 15 kuruş alarak bu isteğine kavuşmuştur. (Güngör, 2006, s. 103,104) Belgede bahsedilen ortaklığın ne olduğu net olarak belirtilmemiştir ancak alınan 5000 adet fincan, Mekrem Hatun'un bu ürünün piyasasından haberdar olduğunu göstermektedir. Diğer yandan bu belgede önem arz eden asıl husus, söz konusu ortaklığın miras paylaşımı sırasında ortaya çıkmış olmasıdır.

6 Temmuz 1702 tarihli 1 numaralı Kütahya siciline göre, Lala Hüseyin Paşa Mahallesi sakinlerinden üç kadın evlerini satmak istemektedir. Dimenide, Yakob/Yakut, Gerehu benat Nikogos isimli gayrimüslim kadınlar, babalarından kalan ve her birinin 20'şer kuruş hisselerinin bulunduğu evlerini, eşlerinin vasıtasıyla Mardyos veledi Agnariz'e 60 kuruşa satmışlardır. Belgede, söz konusu evin Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'nde bulunduğu ve bahçesinde yer alan iki katlı bir çinici kâr hanesine sahip olduğu belirtilmektedir. (Güngör, 2006, s. 157,158) Bahsi geçen çinici kâr hanesinin, miras yoluyla elde edildiğinin belirtilmiştir. Zira bu döneme dair yapılan bir araştırmada, 18. yüzyılda bazı Ermeni ailelerin evlerindeki küçük fırınlarda çini üretebildiği ileri sürülmektedir. (Moughalian, 2019, s. 60) Görünüşe göre Kütahya'da çiniler, Ankara'da evlerinde

bulunan tezgahlarda sof işleyen ailelerde olduğu gibi iç mekânlarda da imal edilebiliyordu. (Ergenç, 2012, s.112)

1702 yılına ait 1 numaralı Kütahya sicil kaydında, Kütahya çinicileri arasında yaşanan bir sorun dikkati çekmektedir. Kayda göre, Boya/Bora (boraks) malzemesinin Karahisarı Sahib'den satın alınarak çorak adlı arabalarla Kütahya fincancılara ulaştırılması kararlaştırılmıştır. Bu işle görevlendirilen Serkiz veledi Balaban, Bağdatlı veledi Begos, Müslüman fincancılardan Mehmed Beşe bin Abdullah ve Hacı Beg bin Osman tarafından suiistimal ile suçlanmaktadır. Zimmiler, Karahisarı Sahib'den getirdikleri boyadan fazlaca alarak diğer fincancılara haksızlık etmişlerdir. Ancak zimmiler, boya ağasının kendilerine fazladan bir iki çorağı hediye ettiğini bildirmektedirler. (Güngör, 2006, s. 195) Görünüşe göre Kütahya fincancıları arasında boraks konusunda problem yaşanmaktadır. Her fincancının alması gereken hammadde sabit olduğundan, söz konusu hammaddeden fazlaca alınması diğer fincan ustalarını rahatsız etmiştir. Zira hammadde dağıtımında adaletli olmak, kurulmuş her lonca için öncelikli bir şarttır. (YI, 2008, s. 95) Bu durum tıpkı, kimi esnafların, lonca kethüdalarıyla yahut eminlerle birlikte çıkar ilişkisi içerisinde hareket etmelerine benzemektedir. Genellikle bu kimselerce hammadde ile desteklenen esnaflar, diğer lonca üyelerinin mesleğin dışına sürüklenmesine neden oluyorlardı. Belki de boya ağaları ile bahsi geçen zimmiler arasında da böyle bir ilişki söz konusuydu. Ayrıca fincancılığın hem gayrimüslimler ve hem de Müslümanlar tarafından benimsendiği ve yukarıda belirtildiği gibi şirketler kurdukları da anlaşılmaktadır. (Akarlı, 2006, s. 254,255; Güngör, 2006, s. 100,101,195)

18. yüzyılda Kütahya çinilerinin giderek görünürlük kazandığı görülmektedir. Tüccar Paul Lucas'ın Fransa'ya gönderdiği 1715 tarihli bir mektupta, Kütahya işi bir düzine kahve fincanı, birkaç tabak ve bir gülabdan satın aldığı ifade edilmektedir. (Pera Müzesi, 2015, s. 18) Bunun yanı sıra Eçmiyazın'deki (Ermenistan) bir kilisenin (Resurrection Kilisesi) 1719 yılına ait sütun çinileri, "Kütahyalı Murad oğlu Artin ve anası Martha ve kız kardeşleri hatırasına."dır. Aktarılanlara göre bu kitabe ile beraber yaklaşık on adet çini de kiliseye vakfedilmiştir. Yine 1719'da Resurrection Kilisesi'ne vakfedilmiş diğer

çinilerden birinde “Kütahyalı Abraham ve Ohannes’in babaları Ohan ve Artin’in ruhlarını Tanrı şad eylesin 1719.” ibareleri bulunmaktadır. Bu kitabeyle birlikte elli kadar çini de kiliseye vakfedilen eşyalar arasındadır. Çinileri vakfetme olgusu, yalnızca Kütahya çinileri için geçerli olmuştur. Zira İznik çinilerine dair böyle bir adet yoktur. Bu nedenle söz konusu çinilerin, Kütahya işi çiniler olduğu kabul görmektedir. (Aslanapa, 1949, s. 96,97)

Batı etkisinin açıkça gözlenebildiği ve toplum tabanında değişimlerin görülmeye başlandığı 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda, kahve tüketimi gibi sadece gündelik pratiklerde değil, genel paradigmada da pek çok değişiklik meydana gelmiştir. 18. yüzyılda yeni sanat anlayışları türemiş ve bu durum Osmanlı sanat çevrelerini de etkilemiştir. Bu nedenle Osmanlı’da 1700’lerden 1740’lara kadar sürecek olan sanatsal bir geçiş evresi yaşanmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun neredeyse her bölgesinde görülebilen ve Türk Baroğu denilen bir mimari akım, Türk mimarisini etkisi altına almıştır. Barok mimarinin neredeyse her bölgede kendini göstermesi, mimariyle bütünleşen diğer sanat dallarının da mevcut durumdan etkilenmesine sebep olmuştur. (Eyice, 1981, s. 164,165,166) Osmanlı’da 1700-1740 arasındaki sanatsal ara dönemin geleneksel çini sanatını benimseyebilmesi ve 18. yüzyılın genel nitelikleri, Kütahya’daki çini üretimini de etkilemiştir. Zira bu dönemde Kütahya’da üretilen fincan ve tabak gibi ürünlerin ihraç edildiği ve duvar çinilerinin de çoğunlukla Osmanlı toprakları içerisinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda Kütahya çinileri, Ankara Hacı Bayram Camii’nde, Topkapı Sarayı’nın Harem kısmında Altınyol, Sünet Odası ve II. Murad Odası gibi yerlerde kullanılmıştır. Ayasofya’nın I. Mahmut Kütüphanesi’nde, İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa Camii’nde, İstanbul Beylerbeyi Camii’nde, Kayseri Ulu Camii’nde, Konya Nakipoğlu Camii’nde, Konya Çelik Mehmet Paşa Camii’nde, Antalya Müsellim Camii’nde, Isparta Kavaklı Camii’nde, Kütahya’da bulunan Balıklı Tekkesi’nde, Kütahya Sakahanesi’nde, Kütahya Alo Paşa Camii’nde ve Kütahya Hisarbey Camii’nde de 18. yüzyıla ait Kütahya işi çiniler mevcuttur. (Yetkin, 1981-1982, s. 88,89,90; Şahin, 1981-1982, s. 123,124,125) Bunların içinde Kütahya’da bulunan Balıklı Tekkesi’nde, Kütahya Sakahanesi’nde, Kütahya Alo Paşa Camii’nde, Konya Nakipoğlu Camii’nde, Konya Çelik Mehmet Paşa Camii’nde,

Antalya Müsellim Camii'nde, Isparta Kavaklı Camii'nde 18. yüzyılın ikinci yarısına ait Kütahya çinileri bulunmaktadır. (Yetkin, 1981-1982, s. 88,89,90; Şahin, 1981-1982, s. 123,124,125) Diğer taraftan 18. yüzyıl Kütahya çinileri, Sivas'taki Surp Nişan Kilisesi'nde, Ankara'daki Surp Astvazazin Kilisesi'nde, Kayseri'deki Surp Astvazazin Kilisesi'nde ve Karabet Manastırı'nda, Kudüs'teki Surp Agop Ermeni Katedrali'nde, İstanbul'daki Kirkor Lusaroviç Kilisesi'nde kullanılmıştır. Ayrıca Venedik'te bulunan San Lazarro Ermeni Kilisesi'nde de 18. yüzyıla ait Kütahya işi bir çini tabak da bulunmaktadır. (Aslanapa, 1949, s. 76,96,97; Theunissen, 2008, s. 360)

Yukarıda verilen 18. yüzyıl Kütahya duvar çinilerinin yanında, çeşitli yerlere ihraç edilmiş olan çini eşyalar ile de karşılaşmaktadır. Azak'ta, Kırım'da, Halep'te, Londra'da, Belçika'nın Oostende Bölgesi'nde, Amsterdam limanlarında, Fustat'da, Malezya kıyılarında, İstanbul Kartal açıklarındaki bir batıkta, Doğu Hindistan Şirketi batıklarında, Beyrut'ta, Kıbrıs'ta, Şam'da, Akka'da, Tunus'ta ve Yunanistan'da 18. yüzyıla ait Kütahya işi fincan ve tabak buluntularına rastlanmaktadır. (Aslanapa, 1949, s.109; Crowe, 2011; Crowe, 2006-2007, s. 2; François, 2013, s. 317; Gottwalles, 2017, s. 251; Gusach, 2017, s. 581; Dopico, 2013, s. 82) Yapıların ve buluntuların gösterdiği üzere 18. yüzyılda, dünyanın pek çok yerinden Kütahya çinileri sipariş edilmiştir. Bu yüzden Kütahya'daki çini üretiminin bu dönemde epey hareketlendiğini söylemek mümkündür. (Aslanapa, 1949, s. 76,77) Söz konusu çiniler muhtemelen Kütahya'dan Konya'ya bağlanan yol üzerinden doğuya Halep'e, Eskişehir yolu üzerinden Anadolu içlerine, Bursa üzerinden Bilecik ve İznik doğrultusunda kuzeye ve Karahisar-ı Sahib yolu üzerinden güney limanlarına ulaştırılmıştır. (Taeschner, 2010, s. 163,164,171,210; İnalçık, 1992, s. 448) Diğer yandan çinilerin, Uşak kazası ve Demirci kazası (Manisa) üzerinden Batı Anadolu Limanlarına ulaştırılmış olma ihtimali de yüksektir. (Özgün, 2008, s. 230,231) Çünkü bu yola paralel olarak, Aydın ve İzmir'de yapılan kazı çalışmalarında da 18. yüzyıla ait Kütahya fincanlarına rastlanmıştır. Kütahya çinileri de muhtemelen, İzmir Limanı vasıtasıyla Avrupa'ya ihraç edilmiştir. (Öztaşkın, 2017, s. 183; Doğer, 2008, s. 23)

Bir görev nedeniyle Kırım'a gönderilmiş olan İzmir'deki Fransız konsolos Charles de Peyssonel'in, 1753 tarihinde yazdığı bir mektupta, Kütahya işi her tür kap, vazo ve şerbet kâseleri ile kahve fincanlarının yaklaşık 200 sepet ile Kırım'a perakende usulü satıldığını ve bunların %100 kâr getirisi olduğu belirtilmektedir. (Pera Müzesi, 2015, s. 18; Kouymjian, 2010, s. 71,72) Aslında gezginin burada verdiği bilgi önemlidir. Zira kendisi, taşıma işleminin sepetler ile gerçekleştirildiğini aktarmaktadır. Bununla ilgili olarak İstanbul ahkâm kayıtlarına bakıldığında söz konusu çinilerin, 18. yüzyılda genellikle kara yoluyla İstanbul'a taşındığı anlaşılmaktadır. Karamürsel iskelelerine kadar bu şekilde ulaştırılan çiniler, gemilerle Üsküdar'a nakledilmektedir. Bu ürünler, her biri 60 vukıyye (takriben 77kg) gelen "denk" adındaki sepetlerle taşınmaktadır. Denk başına düşen taşıma ücreti ise 20 akçedir. (BOA, DVNSAHK.İS.D., 6/351, 29 Recep 1177/ 2 Şubat 1764, s.65; Kürkman, 2005, s. 213) Söz konusu döneme nispeten yakın tarihli Kütahya tereke kayıtlarında, Kütahya çinilerine rastlanılmasına karşın ürünlerin bedelleri ne yazık ki verilmemiştir. (Aydın, 2015, s. 81,82,88,89,230,231) Ancak yukarıda verilen 1702 tarihli Kütahya sicil belgesinde, İstanbul'a nakledilmiş 4000 adet fincanın değerinin toplamda 100 kuruş olduğu hatırlanmalıdır. Buna karşılık, fincan taşıma bedeli olan 20 akçenin yaklaşık olarak 6,6 para etmesinden anlaşıldığı üzere, en azından o dönem için İstanbul'a kadar olan fincan taşıma bedelinin hayli makul olduğu söylenebilir. (Akyıldız, 2007, s. 164; Güngör, 2006, s. 100) Her biri 77 kg gelen denkler ile birlikte, Pera Müzesi kataloğunda bulunan 18. yüzyılın ikinci yarısına ait 194 gram ağırlığındaki bir fincan baz alınır, 1 denk ile yaklaşık olarak 396 adet fincanın taşınabildiği söylenebilir. (Pera Müzesi, 2015, s. 45) Dolayısıyla fincanın sürüm miktarına bağlı olarak, taşıma işleminin birden fazla sepetle gerçekleştirildiği düşünülebilir.

Kütahya dâhilindeki üretim ilişkileri hakkında bazı veriler mevcuttur. Örneğin Kütahya fincancıları için, Karahisar-ı Sahib'ten çorak adlı arabalarla boraks maddesini getiren kişiler bulunmaktadır. (BOA, C.İKTS., 5/239, 7 Cemaziyülahır 1222/ 12 Ağustos 1807) Ayrıca çini üretimi için, çini fırınlarına odun temin edildiği de düşünülebilir. Bakıldığında, 18. yüzyıl sonlarına ait şeriyye sicilinde arabalar, araba takımları, odun arabaları, arabacılar, katırcılar veya "1500 odun arabası" şeklinde ifadeler de bulunmaktadır. (Aydın, 2015, s. 140,154,164,195,210,344,389) Bu dönemde kadınlar ile fincancılar arasında yapılan fiyatların belirlendiği ihtisap düzenlemelerinde, atölyelerdeki

kalfaların ve çırakların çini hamurunu çarkta şekillendirmekten sorumlu oldukları anlaşılmaktadır. 23 Temmuz 1764 tarihli şerhiye sicil kaydında, kadı Şerif Abdullah ile şehirdeki fincancı ustaları ve kalfalar arasında bir düzenleme yapılmıştır. Düzenlemeye göre, kadimden beri yapılan fincancılık sanatını, çarkta işlemek şartıyla 69 adet kalfa, günde 100 fincanı 60 akçeye imal edecektir. Ahmed Halife İbn İsmail dışında hepsinin Ermeni olduğu anlaşılan 34 usta da, her 100 fincan için 59 akçe bedel koyacaktır. Kalfalar evlerinde başkaca çark kurup fincan işlemeyecek ve iş yeri sahibi ustalar da kendileri çarka girip fincan işlemeyeceklerdir. Bozuk ürünler yahut küçük ve büyük kaplar da şeyh ve ustalar aracılığıyla geçmişte kararlaştırıldığı üzere fiyatlandırılarak hepsinin uyması gereken bir kural haline getirilmiştir. Belgeye göre, ustalar da bu yeni kurallara dair söz verip düzene uyacaklarını kabul etmektedir. (Kürkman, 2005, s. 82,83; Kouymjian, 2014, s. 126) Düzenlemedeki ilginç husus, kalfaların işlediği 60 akçelik miktara karşın, ustaların aynı miktar fincana 59 akçe bedel koyma teklifini kabul ettiklerini bildirmesidir. Aslında, 18. yüzyılın ikinci yarısında verilen böyle bir teklif, fincancıları zarara uğratabilirdi. 1702 tarihli şerhiye sicilindeki belgede dahi fincan başına koyulan fiyat 3 akçe idi. Dolayısıyla değeri giderek azalan para birimlerinden dolayı, sanatkârların bu düzenlemeden pek de memnun olmadıkları tahmin edilmektedir. (Akyıldız, 2007, s. 164,165; Güngör, 2006, s. 100) 1764 tarihli düzenlemeden iki yıl sonra, 12 Temmuz 1766'da, çinicilerle fiyatların düzenlendiği bir düzenleme daha yapılmıştır. **(Ek 1.)**Burada ürünler cinslerine göre fiyatlandırılmıştır. Tümüünün Ermeni fincancılar olduğu anlaşılan belgede, usta sayısı eski anlaşmaya göre 3 kişi artarak 37'ye yükselmiş, kalfa sayısı da 69'dan 20'ye inmişti. Belki de mali konular yahut piyasa ilişkilerinin daralması, kalfaların başka mesleklere yönelmelerine sebep olmuştu. Kayda göre mevcut 24 kârhaneden başka bir iş yeri açılmayacaktır. Kalfalara 100 adet fincan işlemesi karşılığında 40 akçe yevmiye verilecekti. 150 iyi cins fincan için ise her bir kalfa 60'ar akçe yevmiye almalıydılar. Kalfalar aynı zamanda 150 orta evan için de 90 akçe yevmiye alacaklardı. Çıraklar ise 100 bayağı fincan için 24 akçe, 250 fincan için 60 akçe ve 100 orta evan için de 60 akçe yevmiye alacaktı. Çıraklar üstatlar tarafından uygun görüldüğünde kalfa olabilecek ve kalfa ücreti alabileceklerdi. Bunların dışında çini fincan zarflarının 150 tanesi 1 kuruşa işlenecek, 100 iyi cins fincan 4 akçeye perdahlanacak ve çeşitli fincan yüzleri de 1 paraya perdahlanacaktı. Ayrıca belirlenen iş yerleri dışında, muhtelif çarklarda fincan işlenmesi de tekrar yasaklanmıştı. (Kürkman,

2005, s. 84,113) Anlaşıldığı kadarıyla çıraklar daha düşük kaliteli, bayağı fincanların üretiminden sorumluydular, muhtemelen bu yüzden daha az ücret alıyorlardı. Kalfalarsa, çömlekçi çarkında günde 60 akçe yevmiyeyle 100 adet iyi cins fincan işleyeceklerdi. Görünen o ki bu kalfalar ve çıraklar yalnızca şekillendirmeden sorumluydular, bezemelerle ilgilenmiyorlardı. (Faroqhi, 2018, s. 285) Ayrıca buradaki ustalar için yalnızca iş yeri sahibi oldukları bilgisi verilmiştir. Çarka girip fincan biçimlendirmelerinin yasaklanması dışında, onlara dair herhangi bir iş bölümü detayı bulunmamaktadır. Bu yüzden ustaların yalnızca, siparişin alınması, üretim sürecinin yönetilmesi ve çinilerin bezenmesi görevlerini üstendikleri tahmin edilebilir. (Kürkman, 2005, s. 83,113; Faroqhi, 2018, s. 285)

Kütahya çinileri üzerine çalışan Crowe'un incelediği Kütahya işi bir çini kâse, ustalar açısından aydınlatıcı olabilir. Çünkü 18. yüzyıl bezemelerine sahip bu kâsenin gövdesi ile kapağının farklı kişiler tarafından bezenildiği düşünülmektedir. (**Şekil 23.** ve **Şekil 24.**) Kâsenin gövde bezemelerindeki çizimlerin kaliteli olmasına karşılık, kapağındaki motifler acemice bezenmiştir. Kâsenin bu niteliğinin bir iş bölümünü işaret ettiği düşünülmektedir. (Crowe, 2007b, s. 1,2,3) Ayrıca 18. yüzyıl Kütahya'sının çini üretiminde, nüanslarla da olsa kadınların yer almış olduğunun anlaşılmasına karşın, bu dönemde onların iş bölümündeki konumlarına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak üretim aşamalarının tümüyle dışında kaldıklarını söylemek, kesinlikle hatalı olacaktır. Üstelik üretimin boyutu, sicillerde görülen hane ticareti vasıtasıyla, bazı kadınları da kapsamına almış gibi görünmektedir.

Şekil 23. Kâsenin gövdesi ve bezemeleri. **Kaynak:** (Crowe, 2007b, s. 2)

Şekil 24. Kâsenin kapağı ve bezemeleri. **Kaynak:** (Crowe, 2007b, s. 2)

1766 tarihli fiyat düzenlemesinde, evlerde çark kurup fincan işlenmesinin ikinci kez yasaklanması, 18. yüzyılın Osmanlı sanatkârlarının tümüne dair bir sorunu aksettirmektedir. Zira 18. yüzyıl esnafı, değişen ticari gelenekler nedeniyle, rekabetin getirdiği meşru olmayan pratiklerle ve devlet tarafından konulan sınırlamalar arasında kalmıştı. Dolayısıyla mevcut rekabetten ötürü kimi zaman, kârı arttırmak için hane ticaretine başvuruluyordu. (Güler, 2000, s. 121,132,133,134) Ancak III. Selim döneminde bu durumun önüne geçmek için gedikler yeniden düzenlendiler. Bununla ilgili

olarak çıkarılan fermanda, üretim yeri belirgin olmayan “havai” gedikler, yani hukuka aykırı gedikler kaldırılmıştı. Eskiden beri var olan gediklerde teamüller muhafaza edilecekti. Yeni gedikler ise çok daha ağır koşullara bağlanarak tesis edilecekti. Yapılan düzenlemelerde muhtemelen bu yüzden, hane üretimi ve mevcut atölyeler dışında yapılan üretim yasaklanmış ve narhlar ile çinicilik teamülleri yeniden yazılı hale getirilmişti. (Akgündüz, 1996, s.542)

14 Mayıs 1781 tarihli bir tereke kaydında, çiniciliğin neden hane ticareti ile bağlantılı olduğuna dair bir ipucu da bulunmaktadır. Meydan Mahallesi’nden olup vefat eden Hacı Veli bin Abdullah’ın mirası, kızları Emine ile Fatma’ya ve oğlu Abdullah’a kalmıştır. Miras kaydında ayrıca bir başlık açılarak, Hacı Veli bin Abdullah’ın “fincancıyan” eşyalarına yer verilmiştir. Belgeye bakıldığında, fincancılar taifesinden olduğu anlaşılan Hacı Veli’ye ait herhangi bir dükkân bilgisinin olmadığı görülmektedir. Ancak terekesinde bir sepet katkı toprağı, 60 adet kâse, 130 adet Kula fincanı, siyah boya, ataş, tuğra, ağaç, terazi, elek gibi eşyalar bulunmaktadır. Fakat bu malzemelerin fiyat bilgisi verilmemiştir. (Aydın, 2015, s. 230,231) 26 Temmuz 1782 tarihli bir diğer belgede de, bu hususa dair başka bir ipucu bulunmaktadır. Belgeye göre, Anadolu Valisi Mehmet Paşa, 1 Ekmekçi dükkânını, 1 terzi dükkânını, 1 kahvehanesini ve kahvehanesinin bitişiğindeki 1 çinici kâr hanesini diğer mülkleriyle birlikte vakfetmektedir. Onun ifadelerine göre, bu fincancı kâr hanesi Şehre Küstü Mahallesi’nde bulunmaktadır. Buna göre söz konusu çinici kâr hanesi, açıkça bir mahalle arasındadır. Kütahya’nın çarşı bölgesinde değildir. (Aydın, 2015, s. 116-119) Belki de bu nedenden ötürü, 17. yüzyılın ikinci yarısında Kütahya’ya gelen Evliya Çelebi, mahalle isimlerini sıralarken “Çinici Kefereler Mahallesi” şeklinde bir beyanda bulunma gereği duymuştur. (Evliya Çelebi, 1935, s. 19)

Kütahya çiniciliğine has mekânsal verilerin kıtlığı ve incelenen kaynaklarda çiniciliğe/çinilere dair bilgilerin azlığı, arkeolojik ve mimari verilere rağmen 18. yüzyıl Kütahya çiniciliğinin ticaret hacmini müphem kılmaktadır. Bir karşılaştırmak yapmak istenirse, henüz 16. yüzyılda Ankara’nın sof ticaretine dair bulgular, Kütahya açısından nispeten anlamlı veriler sunabilir. Bu dönemde Ankaralı sof tüccarlarından olan bilhassa gayrimüslim kesim, Venedik’e giderek yahut aracı kimseleri kullanarak ticarete

bulunuyorlardı. Bununla birlikte pek çok yabancı tacir de Ankara'ya gelerek yüksek fiyatlardan sof satın almaktaydılar. Özellikle 17. Yüzyıl başlarında Ankara'ya gelen söz konusu yabancı tüccarların çoğunlukla Venedikliler, Lehliler ve İngilizler oluşturuyordu. Bunlara dair pek çok vaka sicillerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla dönemin Ankara'sında oldukça yoğun olduğu anlaşılan sof ticaretinin canlılığı, arşiv belgeleriyle sabittir. (Ergenç, 2012, s. 113) Ancak incelenen kaynaklara göre 18. yüzyıl Kütahya çiniciliği, Ankara sofçuluğunda olduğu gibi ticari yoğunluğunu destekleyebilecek belgelere sahip değildir. Bu nedenle arkeolojik verilere dayalı ve hacmi belirsiz çini ihracatının büyük olasılıkla Ermeni topluluklarınca gerçekleştirildiği ve yoğun olmadığı düşünülebilir.

18. yüzyıl Kütahya çinicileri konusunda belirtilmesi gereken bir başka nokta, çinicilerin piyasa koşulları içerisindeki hareket biçimleridir. Zira onların çinileri kullanarak meşhur ticaret ürünleri ile kurdukları ilişki, 18. yüzyıl Kütahya'sında yerel olan ile yerel olmayan arasındaki sınırları açıkça ortaya koymaktadır. (Urry, 2018, s. 116) Bu süreçte çiniciler, Avrupa'da kabul görmüş ürünlerin desenlerini, ürünlerinde taklit ederek piyasada tutunmaya çalışmışlardır.

Kütahya'daki çinicilerin çoğunluğunun Ermeni olduğu göz önünde bulundurulursa, onların 18. yüzyıl ticari ilişkilerini ortaklıklarla biçimlendirdikleri düşünülebilir. Bakıldığında, 18. yüzyılda Yeni Culfa Ermenilerinin pek çok yerde ticari bağlantıları bulunmaktadır. Yeni Culfa Ermenilerinin bu dönemde, Venedikli ipek ithalatçılarıyla ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketi ajanlarıyla ortaklıklar kurdukları bilinmektedir. Bunlara paralel olarak, 18. yüzyılda Müslümanlarla kurdukları ortaklıklar da mevcuttur. Örneğin kimi Ermeni grupları, Coromandel Müslümanlarıyla ve Hindularla ortaklıklar kurmuşlardır. (Herzig, 2008, s. 72,73,75) Belki bu sebepten ötürü ve belki de 18. yüzyılda, Hint pamuklularındaki Ermeni tüccarı faktöründen dolayı, Hint pamuklularının desenleri Kütahya çinilerine adapte edilmiştir. (**Şekil 25. ve Şekil 26.**) Bu dönemdeki çini desenlerinin doğrudan Hint kumaşlarıyla bir ilişkisi olduğu düşünülmektedir çünkü 18.

yüzyılda yeşil, sarı ve koyu kırmızı çinileri örnekleyen başka bir seramik/çini üretimi bulunmamaktadır. (Crowe, 2011)

18. yüzyılda Osmanlı'yı etkisi altına alan Hint pamuklularının ticareti, yüzyıl başlarında Ermenilerin kontrolündeydi. Ayrıca bazı Ermeni cemaatleri, kilise sunaklarında kullanmak üzere Hint pamuklularının desenlerine sahip taklit ürünler de sipariş ediyorlardı. (Crowe, 2011) Bu taklit kumaşlar muhtemelen, Hint pamuklularının piyasayı sarmasına karşılık olarak, Türk sanatkârlarının ellerinden çıkan rekabet ürünleriydi. (İnalçık, 2011, s. 78) Bunun yanı sıra tarihçi Naima, bu dönemde devlet hazinesinin bir kısmının Hint kumaşlarına harcandığını ve paranın israf edildiğini bildiriyordu. (Naîmâ Mustafa Efendi, 2007, s. 1220; İnalçık, 2011, s. 75) Henüz 18. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'yı da saran Hint pamukluları ve basmaları, gerçekte sadece Kütahya sınırlarının ötesine değil, tüm imparatorluğun sınırlarının ötesine ulaşmıştı. (Crowe, 2011) Bu nedenle rağbet gören bu ürünlerin desenlerinin çinilere adapte edilmesi rastlantı değildi.

Şekil 25. Çintemani desenleri. **Kaynak:** (Crowe, 2011)

Şekil 26. Yukarıdaki çintemaninin desenlerine benzer bezemelere sahip Kütahya işi bir buhurdan.

Kaynak: (Crowe, 2011)

Hint pamuklularından başka, Kütahya çinicilerinin 18. yüzyılda Çin ve Hollanda çinilerini taklit ettikleri de ileri sürülmektedir. 18. yüzyılda Kütahya'nın çini üretiminde görülen bu çeşitlilik hali, çinicilerin piyasa koşullarına göre hareket ettiklerinin bir göstergesidir. (Yenişehirlioğlu, 2013, s. 17) Topkapı Sarayı'nda bulunan bazı çinilerde, Hollanda'nın soluk renkli lale ve nilüfer çiçeği motiflerine rastlanmıştır. Bunların Kütahya işi olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Topkapı Sarayı çini örneklerinde Hollanda taklidi Kütahya işi bir parçasına rastlandığı gibi, Çin taklidi Hollanda seramikleriyle de karşılaşmıştır. (Yenişehirlioğlu, 2013, s. 17,18,19,23) (**Şekil 27.**) Muhtemelen ithal edilmiş olan Hollanda seramikleri, daha sonra Kütahya çinicileri tarafından çiniler üzerinde taklit edilmişlerdir. Zira arşiv kaynaklarında buna dair bir belge de mevcuttur. İngiliz elçiliğinden gelen 28 Mayıs 1767 tarihli bir arzuhalde, Avusturya, Hollanda ve Saksonya taraflarından sipariş edilen ve Enderun'a teslim edilen kaşilerin/çinilerin ücretlerinin ödenmesi talep edilmektedir. (BOA, İE.HR., 18/1641, 1180/1767) Bu belgeye göre söz konusu ürünlerin taklit edilmesine olanak sağlayan seramik ithalatı da mevcuttur.

Şekil 27. Hollanda çinilerinin taklidi olan bir Kütahya çinisi. **Kaynak:** (Yenişehirlioğlu, 2013, s. 23)

Kütahya çinicilerinin çiniler üzerindeki bir diğer faaliyeti, 18. yüzyılda Alman topraklarında yeşeren Meissen Porselenlerini taklit etmek olmuştur. Çaprazlama ve sarmal biçimlerde oluşturulmuş çini desenleri, bu taklidin var olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak daha ince bir işçiliğe sahip olan Alman Meissen Porselenleri, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kütahya çinileri karşısında üstünlük kazanmayı başarmıştır. (Victoria & Albert Museum, t.y.)

18. yüzyılda Kütahya çinilerine Akka, Kudüs, Halep, Şam ve Kıbrıs gibi bölgelerde rastlandığı daha önce belirtilmiştir. Ancak aynı zaman diliminde ve aynı bölgelerde İtalya çinilerine de rastlanmaktadır. (François, 2013, s. 317,319) Anlaşılan Kütahya, 18. yüzyıl çini ticaretinde yalnız değildir. İtalyan çinilerinin yanı sıra, Fransız kayıtlarından 1724'lerden beri Marseilles kıyılarında bir seramik ticaretinin var olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Fransız belgelerinde, 1790'lardan itibaren Yunanistan, Suriye, Türkiye ve Mısır'a Fransız porselenlerinin ihraç edildiği bilgisine rastlanmaktadır. (François, 2013, s. 322,323) Bununla birlikte 1775-1788 yılları arasında, İstanbul'da bulunan Surp Lusavoriç Kilisesi'nde de Hollanda çinileri kullanılmıştır. Aynı şekilde Topkapı Sarayı'ndaki Hünkâr Sofasında da 18. yüzyıl Hollanda çinileri bulunmaktadır. Barok-rokoko motiflerine sahip Hollanda çinilerinin, buraya 18. yüzyılın son çeyreğinde eklenmiş olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca Sultan II. Mustafa'nın Kahire'de inşa ettirdiği Sebil-Küttab'ta da 18. yüzyıla ait olduğu bildirilen Hollanda çinileri mevcuttur. (Theunissen, 2008, s. 370,373,379) 18. yüzyılda Osmanlı'da, İstanbul'dan sonra Kahire

topraklarına kadar ulaşan ve sonra Cezayir, Halep gibi bölgelerde de tercih edilen Hollanda çinileri, Kütahya pazarları açısından önem arz etmektedir. Osmanlı'nın barok-rokoko sanatını tamamlayabilen Hollanda çinilerinin karşısında, bu tip mimarilere uygun motiflere sahip olmayan Kütahya çinileri, popülerliğini kısmen yitirmiş görünmektedir. Ayrıca Topkapı Sarayı'ndaki Hollanda çinilerinin ithalini gerçekleştiren kişinin, Ermeni bir tüccar olduğu düşünülmektedir. (Theunissen, 2008, s. 379,380) Bu dönemde Kütahya çiniciliği yerine Hollanda çiniciliğinin tercih edilmiş olması önemlidir. Kütahya çiniciliğinin barok ve rokoko mimari türleri için yeni bir tarz geliştirememiş olması ve muhtemelen, seramik merkezlerine atfedilen önemin birinden diğerine kaymış olması bunda etkili olmuştur. Ayrıca Osmanlı pazarlarına intikal eden yabancı menşeli çiniler sebebiyle, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kütahya'daki arz ve talep dengesinin sarsılmış olması muhtemeldir. (Yenişehirlioğlu, 2007, s. 352; Arlı, 2007, s. 338)

2.3. ÇİNİ MOTİFLERİ: 18. YÜZYIL SANAT ANLAYIŞI VE ÇİNİ SANATINA YANSIMASI

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kütahya çiniciliğinde kalitesiz işçiliğin arttığı görülmekle beraber yüzyıl sonlarına doğru bu durum daha da belirgin hale gelmiştir. (Aslanapa, 1981-1982, s. 74; Arlı, 2007, s. 337) Ancak yine de kentteki çiniciliğin bir şekilde sürdürüldüğü görülmektedir. Bu süreçte işçilikte görülen kalitesizliğe rağmen lokal karakterli çini üretimi bir şekilde devam etmiştir. (Çini, 1991, s. 19) Bu tip çinilerin gerçekte Kütahya kökenli olmadığı ve bezemelerinin İran menşeli resim sanatına oldukça yakın olduğu ileri sürülmektedir. (Yenişehirlioğlu, 2013, s. 19) Ancak yine de bu çiniler, 18. yüzyıl Kütahya'sının toplum niteliklerini yansıttıklarından önemli yer tutarlar. Söz konusu çinilerin Lale Devri özelliklerini yansıtmalarının yanı sıra, resim sanatında "Portreler Yüzyılı" olarak bilinen 18. yüzyılın izlerini taşımaları da dikkate değerdir. Nitekim bu dönemde 1735-1748 tarihleri arasında eserler vermiş olan ressam Abdullah Buhari'nin çoğu kadın olan tek figürlü serbest çalışmaları bulunmaktadır. Aynı şekilde, asıl adı Abdülcélil Çelebi olan Osmanlı sanatçısı Levnî'nin de tütün içen, dinlenen, müzik yapan yahut raks eden kadın betimlemeleri mevcuttur. (Kara, 2013, s. 152,153,183; Arık

R., 1988, s. 10,12,15,21) Bu sanat akımından anlaşıldığı üzere, tıpkı Avrupa’da olduğu gibi Osmanlı’da da mükemmellik idealinin tasvirleri, yerini daha gündelik zevklerin betimlemelerine bırakmıştır. (Vigarello, 2013, s. 101) Muhtemelen Kütahya çinicileri de, dönemin ruhuna uygun olarak, çevrelerindeki değişimleri ve dönüşümleri çini sanatına uyarlamışlardır. (Şekil 28., Şekil 29., Şekil 30., ve Şekil 31.)

Şekil 28. Lale Devri’nin dokusuna uygun betimlemelere sahip Kütahya işi çini bir şişe ve bezemeleri. 18. yüzyılın ikinci yarısına aittir. **Kaynak:** (Kara, 2013, s. 224; Topal M. , 2013, s. 61)

18. yüzyılda Osmanlı’nın Batı ile olan etkileşimi, toplumun gündelik zevklerindeki birtakım değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde toplumun üst katmanlarında bulunan kimi kadınlar da, kısmen geleneksellikten uzaklaşmıştır. Kadınlar, fark edilir derecede daha süslü kıyafetler tercih etmeye başlamış ve aksesuar olarak bellerinde, deriden yahut kumaşlardan yapılmış süslü kemerler de kullanmışlardır. Aksesuar olarak kemerin kullanımı, Avrupa’da 1860’lara kadar görülen kadınlarda büst güzelliğini

(belden yukarısı, üst bedenin güzelliği) ortaya çıkarma olgusunu anımsatmaktadır. Aslında Osmanlı kadınlarının giyim kuşamlarındaki esaslı değişim 19. yüzyılda gerçekleşmiş ise de, 18. yüzyılda da göze çarpan bazı farklılıklar vardır. Bu durum, çinilerdeki tasvirlerle de yansımıştır. (Ocakoğlu, 2018b, s. 1541,1542; Vigarello, 2013, s. 111, 144-145) Zaten 18. yüzyılı çevreleyen kavramlar, odağı daha yaşamsal ve daha aktif olana kaydırmaktadır. Bu sebeple 18. yüzyıl tasvirlerinde ve yukarıdaki 28 numaralı şekilde bulunan betimlemelerde olduğu gibi fiziksel görünüm, soyluluğu çağrıştıran aristokratik bir imaj yerine daha aktif, öznel ve gündeliktir. (Vigarello, 2013, s. 143) Yukarıdaki şişenin üzerinde 1 kadın (en solda) ve 3 erkek (sağdaki üç figür) bulunmaktadır. Buradaki erkeklerden biri saz çalarken diğeri de dans ederken betimlenmiştir. Üçüncü erkek figürünün de elinde bir kadeh bulunmaktadır. Kadın figürü ise dönemin niteliklerine uygun şekilde oldukça süslü giysilere sahiptir. Giysisinin göğüs bölümü açık olmakla birlikte, dönemin giyim kuşam özelliklerine uygun bir biçimde, üzerinde belini kuşatan sarı bir kemer bulunmaktadır. (Kara, 2013, s. 225; Ocakoğlu, 2018b, s. 1542; Topal M. , 2013, s. 60)

Şekil 29. Çubukla tütün içen bir kadın figürünün bulunduğu Kütahya işi tabak. 18. yüzyılın ikinci yarısı.

Kaynak: (Kara, 2013, s. 184)

Yukarıda 29 numaralı şekilde, çubuk ile tütün içen bir kadın figürü bulunmaktadır. Tabaktaki bezemelerde görülen mor kaftan ve firuze entari, Kütahya yöresinin giyim

tarzını yansıtmaktadır. Tütün çubuğu ve çiçek motiflerinin, Lale Devri'nin sonuçlarından olduğu düşünülmektedir. (Kara, 2013, s. 184,185)

Şekil 30. Tütün içen bir kadın figürünün bulunduğu Kütahya işi bir tabak. 18. yüzyılın ikinci yarısı.

Kaynak: (Topal M. , 2013, s. 89)

Yukarıda şekil 30'da görülen tabakta, şekil 29'daki figüre benzer biçimde Kütahya'nın yöresel kıyafetleri içerisinde tütün içen bir kadın figürü bulunmaktadır. Bu kadın figürü yörenin geleneksel kıyafetlerinden olan "eğirimli" isimli bir giysiye sahiptir. 18. yüzyılda kadınlar geleneksel kıyafetleriyle de görünür olduklarından, bu giysilerin çini sanatına yansımış olması normaldir. (Topal M. , 2013, s. 88; Ocakoğlu, 2018b., s. 1542)

Şekil 31. 18. yüzyılın ikinci yarısına ait Kütahya işi bir tabakta kadın ve erkek figürü. **Kaynak:** (Topal M. , 2013)

Yukarıdaki 31 numaralı şekilde görülen tabakta da yöresel kıyafetler içinde bir kadın figürü bulunmaktadır. Bu figür, yöreye ait yollu şalvar ve aynalı pullu entari olarak bilinen bir entariye sahiptir. (Topal M. , 2013, s. 82; Ocakoğlu, 2018b., s. 1542)

Şekil 32. Kütahya işi, mermi taşıyan bir kadın ile bir asker biblosu. 20. yüzyılın ilk yarısı. Env. No: PMK 147. **Kaynak:** (Pera Müzesi, 2015, s. 246)

Şekil 33. Kütahya işi, bereli ve etekli modern görünümlü bir kadın figürü. 20. yüzyılın ikinci yarısı. Env. No: PMK 73. **Kaynak:** (Pera Müzesi, 2015, s. 251)

Kütahya çiniciliği, insan figürlerini betimleme anlayışını 20. yüzyıl sonlarına kadar sürdürmüştür. Yukarıda verilen numunelerde kadınlar, gerek Kurtuluş Savaşı'ndaki rolleriyle ve gerekse çağın getirdiği modern görünümle tekrar tekrar bu sanatın içindeki yerlerini almışlardır. (Pera Müzesi, 2015, s. 246,251) (**Şekil 32. ve Şekil 33.**)

III. BÖLÜM

MODERNLEŞME ETKİSİNDE KÜTAHYA EKONOMİSİ VE ÇİNİ ÜRETİMİ

3.1. 19. YÜZYILDA VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA KÜTAHYA'NIN EKONOMİSİNE DAİR

3.1.1. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Ekonomik Daralma

19. yüzyıl ortalarına kadar olan dönemde, gerek imparatorluğun siyasal sorunları ve gerekse ekonomik sorunları, İzmir limanını ekonomik açıdan etkilemiştir. Bu nedenle İzmir'in art bölgelerinde bulunan kentlerin de bu sorundan etkilendiği ileri sürülmektedir. (Kaya A. Y., 2010, s. 51) Kütahya'nın da bu süreçten etkilenmiş olabileceği düşünülerek, 19. yüzyıl ortalarına kadar olan süreç ayrıca bir başlık altında incelenecektir. Zira bu dönem, Kütahya ekonomisinin de daraldığı bir süreçtir. (Moughalian, 2019, s. 67) Fakat bu dönemde Kütahya'da görülen ekonomik yansımalar yüzyıl sonlarına doğru gelişme kaydedeceğinden, bunlardan kısaca bahsetmek yararlı olacaktır.

19. yüzyıl başlarında Kütahya'ya gelen gezgin McDonald Kinneir, Kütahya hakkında bazı bilgiler vermektedir. Kendisi, kentte 30 adet hamamın, 50 kadar caminin, 4 Ermeni ibadethanesinin, 1 Grek ibadethanesinin ve 20 kadar hanın bulunduğunu aktarmaktadır. Sokaklar, pek çok çeşmenin bulunduğu güzel mekânlardır. Kütahya evlerinin mimarisi, İstanbul evleriyle neredeyse aynıdır hatta benzer materyaller kullanılmıştır. Ona göre, kentin nüfusu yaklaşık 55 bin civarındadır. (Kinneir, 1818, s. 237) Burada gezginin kent nüfusuyla ilgili verdiği bilgiye şüpheyle yaklaşılmaktadır. Çünkü bu veri, Kütahya nüfusu hakkında yapılan çalışmalarla örtüşmemektedir. Tespitlere göre 19. yüzyıl başlarında

Kütahya nüfusu 15 bin kadardır. Dolayısıyla bu tarihlerde Kütahya'nın orta ölçekte bir kent olduğu söylenebilir. (Varlık M. Ç., Kütahya, 2002, s. 582)

19. yüzyılın ilk yarısına bakıldığında, kentin adeta kimliği konumunda olan çini üretimi, neredeyse kaybolmuş gibidir. Bu dönemde Kütahya'nın çini ürünlerine çok az rastlanmaktadır. 1802-1804 yıllarını kapsayan sicilde yalnızca bir fincancı bulunmaktadır. (Halaç, 2010, s. 194) Ayrıca 19. yüzyıl ortalarına kadar olan şeriyeye sicillerinde pec(?) fincanı, fağfuri (Çin işi) fincan, Belçikâri(?) fincan gibi Kütahya işi olmayan fincanlara rastlanır. (Dumluoğlu, 2010, s. 65,68,79,81; Yavuz, 2009, s. 27; Yıldız O. , 2010, s. 56,59) Bunların dışında, Kütahya çinicilerinin güncel ürünleri de çok azdır. 1805 yılında Kütahya Ulu Camii için hazırlanmış Kâbe tasvirli bir çini pano ile 1812 tarihinde Kütahya Dönenler Camii için hazırlanmış bir çini pano haricinde, 19. yüzyıl ortalarına kadar esaslı bir çalışma görülmemektedir. (Şahin, 1981-1982, s. 127,128)

Çini üretiminin dışında, kentin bazı kazalarında kilim üretiminin yapıldığı göze çarpmaktadır. 1801 tarihli bir belgede Kütahya'nın Uşak, Simav, Gediz, Eğriöz ve Dağardı kazalarından İstanbul için kilim satın alınmıştır. Ardından 1810 tarihli başka bir sicil kaydına göre Kütahya ve Çal kazasından ordu için kilim istendiği anlaşılmaktadır. Anlaşılan kentte bir dokuma üretimi vardır fakat üretim hacmi belirgin değildir. (Aytaç, 2012, s. 6,7,8)

19. yüzyılın ilk yarısında Kütahya ekonomisinde görülen daralmada birtakım politik nedenlerin etkisi vardır. 1821 Yunan Ayaklanması, Batı Anadolu ayaklanmaları, 1828/29 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1830'larda görülen ve Kütahya'da noktalanın Mısır Savaşı, yalnızca Kütahya'yı değil, İzmir ile İzmir'in art bölgelerindeki tüm kentleri etkilemiştir. (Kaya A. Y., 2010, s. 51) Ancak İzmir'in ardında kalan bölgeler yine de İzmir ticaretine tutunmayı sürdürmüştür. 1830'larda Kütahya'nın Gediz ilçesinde bulunan seyyah Keppel'in ifadeleri buna dair bir ipucu barındırmaktadır. Aktardıklarına göre bu ilçede

yetişen Mahmude otu, köylülerce toplanarak İzmir Yahudilerine satılıyordu. İzmir Yahudileri de bu ürünü, zamk veya müşil yapımında kullanılmak üzere İngilizlere ihraç ediyorlardı. (Keppel, 1831, s. 240; Encyclopaedia Metropolitana or Universal Dictionary of Knowledge, 1845, s. 440) Görünüşe göre İzmir ile yapılan ticarete nüanslarla da olsa hala bir bağlantı vardı. Ancak seyyah bu bağlantının 19. yüzyılın hangi evresinde var olduğuna dair bir bilgi vermemiştir. Bunun yanı sıra seyyah, Gediz kazasından Yeni Köy mevkiine vararak buradan İzmir taraflarına geçmek isterken isyanlar (Gaevour (Gâvur?) İsyanı) nedeniyle güzergâhını değiştirmek zorunda kalmıştır. (Keppel, 1831, s. 253,254) Zira bu dönem Ödemiş, Tire, Bayındır gibi bölgelerde Atçalı Kel Mehmet ve destekçilerinin isyanlarının İzmir taraflarında etkili olduğu bilinmektedir. (Kaya A. Y., 2010, s. 50) Dolayısıyla Kütahya'dan Batı Anadolu'ya uzanan ticaretin, bir süreliğine sekteye uğradığı söylenebilir.

İzmir Limanı ile bağlantılı olarak, 1845 tarihli Kütahya temettüat kayıtlarında verilen bazı bilgiler, kentin batı uçlarına kayan ticaret hakkında bir fikir vermektedir. 1845 yılına ait temettüat kayıtlarında, Kütahya'nın Gediz ilçesine bağlı Kuşu Köyü'nde pek çok kök boya arazisine rastlanmaktadır. 1 ya da 1,5 dönüm kadar olan ve yıllık getirisi 65 kuruş olan kök boya arazileri, neredeyse köy halkının hepsinde mevcuttur. (Güleç, 2013, s. 40-180) Dönemin temettüat kayıtlarına bakıldığında kent merkezinden batıya uzanan Gediz kazasının, dokumacılıkta bir yer edinmiş olabileceği düşünülebilir. Bu bilgiye paralel olarak D. Quataert'ın çalışmasında Gediz ile birlikte Kütahya, 1820-1914 yılları arasında dokumacılığın görüldüğü merkezler arasındadır. (Quataert, 2013, s. 240) Muhtemelen Avrupa'nın Şark halılarına olan talebiyle, İzmir'den ihraç edilen Batı Anadolu halılarının üretimi, kentin batıya uzanan Simav, Gediz gibi kazalarını da etkilemektedir. (Quataert, 2013, s. 241,242)

Temettüat kayıtlarına göre, Kentin Tavşanlı kazası tarım işlerinin ağırlıklı olduğu diğer kazalara göre daha bayındır bir izlenim bırakmaktadır. Kütahya'nın merkez ilçesinin kuzeybatısında bulunan kaza, muhtemelen İzmir ve Bursa yollarından besleniyordu. Bu bölgede kilimci, arabacı, hamamcı, tüccar, kahveci ve yolculuk ticaretiyle uğraşanlar gibi

farklı meslek gruplarına rastlanıyordu. (Kocaman, 2006, s. 83-280) Bu meslek gruplarından yolculuk ticaretiyle uğraşanların geliri 600-1300 kuruş arasındayken, kilimcilikle uğraşanların yıllık kazançları ise 400 kuruş kadardı. (Kocaman, 2006, s. 112,113,162,279)

18. yüzyılın ortalarına kadar üretken olduğu görülen Kütahya çiniciliğinin, bu yüzyılın ortalarından itibaren çini hamurunun ve bezeme kalitesinin düşmesi, üretimin bir şekilde gerilediğini işaret etmektedir. (Çini, 1991, s. 18,19; Arlı, 2007, s. 337,338) Ayrıca, 18. yüzyıl ithalatın da arttığı bir dönem olduğundan ithal edilen çiniler nedeniyle, Kütahya çiniciliğindeki arz ve talep dengesi sarsılmış olabilirdi. (Arlı, 2007, s. 238) 14 Eylül 1757 tarihli bir tahrir belgesine bakıldığında, saray için İspanya'dan mermer ve çini sipariş edildiği görülmektedir. (BOA, C.SM., 125/5274, 1170/1757) 19. yüzyıl başlarına ait Kütahya tereke kayıtlarında da, 3 adet 3 kuruş değerinde fağfuri (Çin işi) fincan ile birlikte, 11 adet 240 kuruşluk pec(?) fincanı ve 22 kuruşluk 17 adet Bekçikari (?) fincanı gibi Kütahya işi olmadığı anlaşılan menşei belirsiz fincanlara da rastlanmaktadır. (Dumluoğlu, 2010, s. 65,68,79,81; Yavuz, 2009, s. 27; Yıldız O. , 2010, s. 56,59) Kütahya'nın Gediz ilçesine ulaştığında buradaki Türklerle sofraya oturan seyyah Keppel da, bölgenin voyvodasının kendisine Fransız bardaklarında şarap ikram ettiğini aktarmaktadır. (Keppel, 1831, s. 251) Anlaşılan ithal mallar Kütahya topraklarında kendisine bir yer edinmiştir. Kentin çini üretimine dair bir başka sorunun da hammadde temininden kaynaklanıyor olması muhtemeldir. Zira 1807 tarihli bir belgede, Kütahya çinileri ile Aydın ve Girit taraflarındaki sabun üretiminde kullanılmak üzere Karahisarı Sahib'den elde edilen çorak (boraks) maddesi yerine latron* kullanımına hükümetçe izin verildiğinden bahsedilmektedir. (BOA, C.İKTS., 5/239, 1221/1807)

---

* Natron/Latron. Doğal sodyum karbonat, soda. bkz. Türk Dil Kurumu. (1998). Natron. (İ. Parlâtır, N. Gözaydın, B. T. Hamza Zülfikar, S. Türkmen, & Y. Yılmaz, Dü) *Türkçe Sözlük*, 2; İngilizceKamûs, Türkçe-İngilizce-Osmanlı Türkçesi. (t.y.). Latron. Nisan 04, 2019 tarihinde <https://www.ingilizcekamus.com/ingilizce-turkce-sozluk-28409.html> adresinden alındı.

19. yüzyıla ait Kütahya şerhiye sicillerine bakıldığında çini üretimiyle ilgili bazı detaylar göze çarpmaktadır. 1802-1804 yıllarını kapsayan Kütahya şerhiye sicilinde, Hacı Abramoğlu Karabet'in terekesinde fincanlara rastlanmaktadır. Burada bulunan fincan adedi oldukça fazla olduğundan, kendisinin fincancılıkla ilgilendiği anlaşılmaktadır. Belgeye göre 10.000 ham fincan 120 kuruş (1 fincan 1,44 akçe), birtakım fincan, bardak ve kâse 200 kuruş, 300 fincan 3 kuruş (1 tanesi 1,2 akçe) ve 12 adet fincan için de 15 kuruş (1 tanesi 1,25 kuruş) gibi bedeller verilmiştir. Anlaşılan fincanların bir kısmı pahalıydı ve cinslerine göre farklı fiyatlara sahipti. Yine 1802-1804 tarihli Kütahya şerhiye sicilinde 20 adet Kütahya işi fincan ve zarf 2,5 kuruş olarak verilmişti. Hurda bir kâse fincan ise 4 kuruştur. (Halaç, 2010, s. 194) Görüldüğü üzere buradaki fiyatların tümü, 1764 tarihindeki düzenlemenin (100 fincan 59 akçe) dışına çıkmış fiyatlardır. 1814 tarihli bir tereke kaydında, Kütahya'nın Gireği nahiyesine bağlı Evlağı Köyü sakini olup vefat eden İvaz bin Süleyman'ın terekesinde 150 kıyye (192.3 kg) kile rastlanmıştır. Bu kilin fiyatı 15 kuruştur. Yani 1 kıyyesi 4 paradır. (Kahveci, 2014, s. 123,124; Akyıldız, 2007, s. 164) Dolayısıyla, kimilerinin evlerinde kil bulundurabildikleri de söylenebilir.

1827 tarihli bir terekede, Kütahya'nın Paşam Mahallesi'nden olup vefat eden Şerife Hatun'un terekesinde 2 kuruş değerinde bir Kütahya işi tabak bulunmaktadır. Ayrıca Edirneli olup Kütahya'da vefat eden El-hac Yakub bin Ali bin Ömer'in mallarından olan 6 adet fincanın da fiyatı 8 kuruş 2 paradır. (Yavuz, 2009, s. 26,64) Belgelerde kadınlar ve fincancılar arasında üçüncü defa yapılmış bir düzenlemeye rastlanmamıştır. Ancak dikkat edilirse 1764 tarihli düzenlemede 100 iyi cins fincan için koyulan 59 akçelik meblağa karşın burada 6 adet fincan 8 kuruş 2 para etmektedir. Anlaşılan fincan fiyatlarında bir artış söz konusudur. (Kürkman, 2005, s. 84,113; Yavuz, 2009, s. 26)

1838 tarihli Kütahya tereke kaydında, Sultanbağı Mahallesi'nden olup vefat eden Kahveci Hüseyin bin Süleyman'ın terekesinde bulunan Kütahya işi 3 tabak ve 2 bardağın fiyatı da 55 kuruştur. (Demirkol, 2016, s. 291-293) 1839 tarihli Kütahya sicil kaydında, Tavşanlı nahiyesi sakinlerinden olup vefat etmiş Bostan oğlu Ahmed Ağa'nın terekesinde fincan ve tepsisi de 51 kuruş olarak verilmiştir. (Yıldız O. , 2010, s. 55) 1838 tarihli bir terekede,

Kütahya'nın Saray Mahallesi'nden olup fevt olan Bakkal Hasan'ın dükkânında bulunan ürünlerden 110 kıyye kilin bedeli 11,5 kuruştur. (Demirkol, 2016, s. 338) Dönemin para hesabına göre yaklaşık bir tahminde bulunulursa, 110 kıyye (141 kg) kilin 460 para (11,5 kuruş) etmesine dayanarak, kilin 1 kıyyesi 4,18 para tutarında olmalıdır. (Akyıldız, 2007, s. 164) 2 Temmuz 1839 tarihinde çıkarılan narhlarda da, kil 1 dirhem (3.2gr) 8 para olarak verilmiştir. Bu veriye göre 1 kıyye (1283 gr) kil, tahmini olarak 80 kuruş (3207 para) etmektedir. Çinicilikte diğer hammaddelerin maliyeti belirgin olmasa da, 1839 yılında kil bedelinin terekelerdeki fincan ve tabak fiyatlarına göre hayli artmış olduğu söylenebilir. Bu fiyat artışının belirgin sebebinin enflasyon olduğu düşünülebilir. Çünkü 1808 ile 1839 tarihleri arasında kuruşların içeriğindeki gümüş miktarı 5,9 gramdan 1 gramın altına düşmüştü. Osmanlı kuruşu Venedik dukası gibi paralar karşısında değer kaybediyordu. 19. yüzyılın ilk otuz yılı içerisinde Osmanlı kuruşu, gümüş oranının %80'den fazlasını yitirmişti. (Akyıldız, 2007, s. 164; Pamuk, 2002, s. 459) Belki de bu sebeple kil ve kil ürünlerinin fiyatlarındaki artış da devam etmiştir.

1840 tarihli bir sicil kaydında Kütahya sakinlerinden olan Meyveci Abdülkadir'in kiremit üretimi için Baronsez isimli bir zımkiye bıraktığı tarlada kiremit üretilerek, kiremidin tanesi 40 kuruşa, tuğlanın tanesi 40 kuruşa, kebir tuğlanın tanesinin de 8'er paraya (?) satıldığı belirtilmektedir. (Karaca, 2007, s. 114) 1839 tarihindeki kil fiyatına göre (1 kıyye kil 80 kuruş) bu fiyatlar normal görünmektedir. Diğer taraftan, 1841 tarihine ait (Şubat/Mart öncesi olduğu düşünülmektedir.) Kütahya narh kaydında, toprak kebir testi 20 para, kebir toprak ibrik 6 para gibi bedeller de bulunur. Şubat/Mart 1841 tarihli Kütahya narh verilerine bakıldığında ise, 1 dirhem kil 12 para olarak verilmiştir ve fiyatı arttırılmıştır. Böylece 1 kıyye kil de 120 kuruşa yükselmiştir. Aynı narh bilgileri arasında toprak kebir testi 22 para ve kebir toprak ibrik 8 para olarak verilmiştir. Yani aynı yıl içerisinde bu ürünlerin dahi fiyatları arttırılmıştır. (Karaca, 2007, s. 21,26; Akyıldız, 2007, s. 164) Dolayısıyla çini fiyatlarının da artmış olması muhtemeldir. (**Tablo 1.**) Ancak bu fiyat artışının, ürüne olan talebi ne kadar etkilediği belirgin değildir.

Yıllar	Fincan	Tabak	Bardak	Toprak Testi	Toprak İbrik	Kiremit	Tuğla	Fiyatlar
1814	1 Kıyye Kil 4 Para							
1827	1 Fincan							1,3 Kuruş
1827		1 Tabak						2 Kuruş
1838	1 Kıyye Kil 4,18 Para							
1838		3 Tabak ve 2 Bardak						55 Kuruş
1839	1 Fincan ve Tepsisi							51 Kuruş
1839	1 Dirhem Kil 8 Para/1 Kıyye Kil 80 Kuruş							
1840						1 Kiremit		40 Kuruş
1840							1 Tuğla	40 Kuruş
1841				1 Testi ve 1 İbrik				26 Para
1841	1 Dirhem Kil 12 Para/1 Kıyye Kil 120 Kuruş							
1841							1 Testi ve 1 İbrik	30 Para

Tablo 1. Dönemlere göre çini fiyatları. Emtiaların türlerine göre fiyatları elbette değişmektedir. Ancak kil fiyatlarının artışı çini fiyatlarının artışı da beraberinde getirmiştir.

1845 yılı Kütahya'ya ait temmettuat kayıtlarında çinicilerle ilgili bazı bilgiler mevcuttur. Kütahya'nın Şehre Küstü Mahallesi'ndeki 3 numaralı hanede yaşayan zımmi Nazaroğlu Agob karındaşı Kefork adlı fincancı esnafının 1 yıllık kazancı 500 kuruş olarak verilmiştir. (Topal, 2001, s. 161,162) 6 Numaralı hanenin Acemoğlu Agob oğlu İstefan da 1 fincancı kârhanesini kiraya vermiştir. Bunun yıllık getirisi 500 kuruş kadardır. Bu sebeple fincancı esnafının kazancının kira bedeli olan 500 kuruşun üzerinde olması muhtemeldir. 4 Numaralı hanede bulunan Acemoğlu Acıotur oğlu Karabet ve diğer oğlu Ohannes de bir fincancı kârhanesini kiraya vermiştir. Bunun yıllık kira getirisi de 300 kuruştur. (Topal, 2001, s. 162,163) 8 Numaralı hanede ikamet eden bir fincancı kalfası vardır. (Parmaksızoğlu İbrahim ve evdeki kardeşi Artin) Bunun da yıllık kazancı 300 kuruş kadardır. 41 numaralı hanede ikamet eden fincancı kalfası Çamkuşoğlu Kefork'un

yıllık kazancı 300 kuruştur. (Topal, 2001, s. 163,175) Diğer esnaf gruplarına bakıldığında, aynı mahalledeki bir kuyumcunun senelik kazancının 300 kuruş, bir başka kuyumcunun kazancının 400 kuruş olduğu gözlenir. (Topal, 2001, s. 164,170) Bir terzi esnafının ise yıllık geliri 650 kuruş, 1 çerçinin geliri de 500 kuruştur. (Topal, 2001, s. 166,176) Ancak yıllık kazançları 1000 kuruş, 2000 kuruş kadar olan tüccarların gelirlerinin daha fazla olduğu görülmektedir. (Topal, 2001, s. 163,167) Görünüşe göre fincancılık mesleğiyle uğraşan Ermenilerin sayısı bu dönemde oldukça azdır. Bu husus mesleğin genel anlamda terk edilmesine rağmen bir şekilde devam ettirildiğini göstermektedir. Muhtemelen bu süreçte kil fiyatının artmasıyla üretimin maliyeti artmıştır. Ayrıca kayıtlarda bu ürünlerden nadiren bahsedilmiş olması ve 19. yüzyıla ait buluntularda Kütahya fincanına pek rastlanılmaması, ürüne olan talebin de hayli azaldığını göstermektedir. (Kürkman, 2005, s. 117; Karaca, 2007, s. 21,26)

3.1.2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısından Sonra Kütahya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu

19. yüzyılın ortalarına bakıldığında Kütahya'da mevcut iş kollarının diğer kentlerden pek de farklı olmadığı görülmektedir. Abacı, pabuççu, aşçı, berber, debbağ, demirci, tütüncü, kasap gibi meslekler diğer kentlerde de görülebilen klasik meslek türleridir. Bunların yanı sıra kentte bardakçı, çanakçı ve fincancı gibi iç mekâna ait ürünlerin üretimini üstlenen kimselerin bulunduğu da görülmektedir. (Batur, Dadaş, ve Mete, 2002, s. 47,48) Ancak yukarıda belirtildiği üzere, 1845 yılı verilerinde bulunan fincancıların gelirleri yıllık 500 kuruş kadar olup ortalama bir düzeydedir. Dolayısıyla henüz, kent ekonomisinde fazlaca bir ağırlıkları yoktur. Ayrıca belgelerde rastlanan fincancıların tümü, Şehre Küstü Mahallesi'nde bulunan Ermeni esnafıdır. Görüldüğü üzere Kütahya çiniciliğinden gelişen fincancılık, hala Ermeni etkisinin görüldüğü bir meslektir. (Topal D. D., 2001, s. 162,163; Batur, Dadaş, ve Mete, 2002, s. 72)

19. yüzyılın ortalarına kadar olan süreçte, çiniciliği etkileyen siyasal sorunlar ve emperyalist faktörlerin yanı sıra, çinicilikte çoğunluğu teşkil eden Ermeni cemaatiyle ilgili başka problemlerin ortaya çıktığı görülmektedir. (Kaya A. Y., 2010, s. 51; Crowe, 2011) Bu sorunlar mezhepsel sorunlar olup, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra düzenlenen devlet kayıtlarına yansımışlardır.

17. yüzyılda bireylerin Katolik mezhebine katılımıyla başlayan ve ardından bu mezhebin 18. yüzyılda kitlelere yayılmasıyla sonuçlanan dini süreç, 19. yüzyılda Ermeniler için problemler doğurmuştur. (Türkan, 2012, s. 32) Katolik mezhebi, Kütahya Ermenilerince zaten benimsenmiş bir mezhepti. Henüz 16. yüzyılda Kütahya’da, Meryem Kilisesi ve Toros Kilisesi adında iki adet Katolik Ermeni Kilisesi bulunuyordu. (Batur, Dadaş, ve Mete, 2002, s. 70,71) Fakat yine de, hem İstanbul’daki Ermeni Patriği ve hem de Osmanlı, Ermeniler arasında Katolikliğin yayılmasına karşıydı. Zira her iki taraf da Ortodoks Ermeni Kilisesinin bütünlüğünün korunmasından yanaydı. (Türkan, 2012, s. 32) Ancak diğer taraftan Katolikliğin de bazı avantajları vardı. Bir kere Katolikliğin dini vecibeleri Ortodoks vecibelerine göre daha kolaydı. Üstelik baş örtme yahut sakal bırakma gibi adetler Katoliklikte bulunmuyordu. Bu mezhebe mensup Ermeniler, mal ve para yardımı alabiliyor ve kiliselere ödemeleri gereken vergi yükünden de kurtulabiliyorlardı. (Türkan, 2012, s. 32-35) Belki de bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğunda, ekonomik nedenler daha ağır basmaktaydı.

Mezhepsel problemlere dair bir başka husus, Protestanlığın Osmanlı ülkesinde yayılmaya başlamasıdır. 1830’lardan itibaren Protestanlık, Amerikalı misyonerlerce kitlelere ulaşmaya başlamıştır. Bu süreçte, misyonerlerin hedef kitleleri arasında Ermeniler de bulunmaktadır. Nitekim Katoliklikte olduğu gibi Ermeniler, Protestanlığı da pekâlâ benimseyebilirlerdi. Protestanlığın yayıldığı dönemde misyonerler, Ermeni kiliselerinin batıl itikatlarla dolduğunu öne sürerek, kurtuluşun Protestanlıkta olduğunu kitlelere empoze etmeye çalışmışlardı. (Türkan, 2012)

Misyoner faaliyetlerinin kuvvetlendiği dönemde söz konusu mezhepsel bölünmeler, Ermeniler arasında çekişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. 16 Haziran 1835 tarihli bir arşiv belgesinde, İstanbul Ermeni Patriği Rahibi İstapan, Katolik Ermenilerle ilgili olarak Kütahya nüfus girdilerinde sıkıntılar yaşandığı ve Ermenilerin Katolik milletine dâhil edilerek kayda geçirilmemesi gerektiği yönünde bir uyarıda bulunmuştur. (BOA, C.DH. 138/6898, 1251/1835) Anlaşılan buradaki Ermeniler diğer Katolik unsurlardan ayrı tutularak kaydedilmeliydiler ve her nasılsa evvelden beri Katolik Ermenilerin bulunduğu Kütahya'ya dair bu karar, 1835 yılında alınmıştı. Bunun haricinde Kütahya'daki Ermeni cemaati arasında da mezhepsel ayrılıkların yaşandığı görülmektedir. Belgelerde, Kütahya sancağında bulunan Ermenilerin, kendi rızasıyla mezhep değiştiren diğer Ermenilere eziyet etmemesi gerektiğine dair bir kayıt da mevcuttur. (BOA, HR.MKT., 95/24, 21 Rabiulevvel 1271/12 Aralık 1854; Batur, Dadaş, ve Mete, 2002, s.71)

Mezhepsel karışıklıklara paralel olarak diğer belgelerde Protestan Ermenilere eziyet edildiği de görülmektedir. Belgelerde, bir Ermeni'nin Protestanlığa geçmesinden sonra, Ermenilerin Protestanlara ettikleri zulmün sonlandırılmasının emredildiği görülmektedir. (BOA, A.DVN., 105/13, 21 Şevval 1271/ 7 Temmuz 1855) 5 Temmuz 1855 tarihli bir belgede, Kütahya Ermeni Karabaşı'nın (keşiş/rahip) iki Protestan Ermeni'yi sürgün ettiği anlaşılmaktadır. (BOA, A.MKT.,200/24, 1271/1855) Ancak daha sonra devlet tarafından, Bedros ve Karaoğlan Kirkor adındaki bu iki Protestan Ermeni'nin sürgünden döndürülerek zararlarının ödenmesi gerektiği yönünde bir karar da çıkartılmıştır. (BOA, A.DVN., 104/67, 16 Şevval 1271/2 Temmuz 1855)

Diğer yandan Protestanlık ağırlığı olan 1862 tarihli *American Missionary Herald* yayınlarda, bir misyonerin Kütahya'ya ulaştığı bilgisi de verilmektedir. Bu sayede misyonerlik faaliyetlerinin Kütahya dâhilinde de gerçekleştirilmiş olduğu kesin olarak anlaşılmıştır. Bölgeyi ziyaret eden Papaz Mr. Greene'in Bilecik Kilisesi'nin papazı olduğu anlaşılmaktadır. Aktarılanlara göre Mr. Greene, Kütahya'da bazı kimselere vaaz vermiş ve ardından bölgeyi incelemiştir. Ona göre Kütahya'da dini bir uyanış da bulunmaktadır. Ayrıca Bursa ile Bilecik arasında bulunan Monhalich adlı bir Ermeni

köyü de, faaliyeti belirtilmeksizin, misyonerin notları arasındaki yerini almıştır. (Letter from Mr. Greene June 3, 1862, Visit to Out-Station: Kutaiyah., 1862, s. 278) Anlaşılan Ermeni topluluklarındaki mezhepsel bölünme, gerek misyoner kayıtlarında ve gerekse devlet kayıtlarında olmak üzere 19. yüzyılda görünür hale gelmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki döneme bakıldığında, Kütahya kentinde İzmir limanı vasıtasıyla bazı gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. 19. yüzyılda Britanya'nın liberal ekonomisinin gelişmesiyle İzmir limanındaki ticaret, 1838'den sonra serbest piyasa ekonomisiyle hızlanmış ve 1897 yılına kadar ithalat ve ihracatta büyüme kaydetmiştir. (Kaya A. Y., 2010, s. 51,53,54) Bununla ilgili olarak Kütahya pazarlarının da sayısının gittikçe arttığı gözlenmektedir. 1870 tarihli Hüdavendigâr Salnamesi'nde Kütahya'nın batıya uzanan Tavşanlı, Emet, Simav ve Virancık kazalarında pazarlar kurulduğu görülmektedir. (Yüksel A. , 2008, s. 85) Bu dönemdeki Kütahya nüfusu da merkezde 33.366 kadardır. Ardından batıdaki kazalarından Uşak 27.325, Gediz 15.916 ve Simav 11.127 olarak görünmektedir. (Yüksel A. , 2008, s. 85) 1871 tarihli salnamede Kütahya'nın İnönü kazasında da yeni bir pazar yerinin oluşturulduğu görülmektedir. 1872 tarihli salnamede ise Şeyhlü (Denizli) kazasında yeni bir pazar kurulduğu anlaşılmaktadır. (Yüksel A. , 2008, s. 120) 1873 tarihine gelindiğinde Kütahya'nın merkez nüfusunun 41.563 olduğu görülmektedir. Ardından gelen Uşak ise 24.167 kadar bir nüfusa sahiptir. (Yüksel A. , 2008, s. 138) Anlaşılan Kütahya ve güneybatısındaki Uşak kazası bir şekilde rakamsal bir büyüme kaydetmiştir.

Arşiv kayıtları arasında bulunan tarihsiz bir belgede, Kütahya'daki yolların onarıldığı ve yeni yolların inşa edildiği görülmektedir. Anlaşılan Kütahya merkezinden kazalara ve oralardan diğer kentlere erişen kara yolları güçlendirilmek istenmiştir. (BOA, PLK.P., 3073, t.y.) Bunun nedenine dair bir ipucu, 19. yüzyıl sonlarında Kütahya'da bulunan Fransa viskonsülü Dutemple'in yollar konusunda verdiği bilgilerde bulunmaktadır. Ona göre Bursa'dan Bilecik, Yenişehir, Kütahya, Karahisarı Sahib'e ve Bandırma'dan Balıkesir'e oradan da Uşak'a çıkan yollar, buradan aynı anda 2 yahut 3 kervan geçmeye çalışıldığında tıkanmaktaydı. Viskonsül, ulaşımda ve iletişimde sıkıntılar bulunduğunu da

beyan ediyordu. (Dutemple, 1883, s. 251,256) Bunun yanı sıra viskonsüle göre, Kütahya sancağı, Karahisarı Sahib, Bursa ve Karesi sancaklarından daha fazla deve miktarına sahipti. Bursa'daki deve miktarı 600, Karahisarı Sahib'deki deve miktarı 5000, Karesi sancağındaki deve miktarı 3000 olmasına karşın, muhtemelen ticari sebepler dolayısıyla Kütahya'daki deve miktarı 6000 idi. (Dutemple, 1883, s. 239,240,241) Bundan başka 1892 yılında henüz Eskişehir'e kadar olan Bağdat Demiryolu hattı, 1896 yılına gelindiğinde Kütahya'ya da ulaştırılmıştır. Böylece kent, merkez ilçesinden geçen bir demiryolu hattına kavuşmuştur. 1897 tarihinde ise İzmir-Kasaba Demiryolu hattının Uşak kazasından geçirilmesiyle de kente, güneyden geçen bir demiryolu hattı daha eklenmiştir. (Beydilli, 1991, s. 43; Varlık B. , 1976, s. 34) Böylece kentin ulaşımı hususunda mevcut imkânlar iyileştirilmiştir.

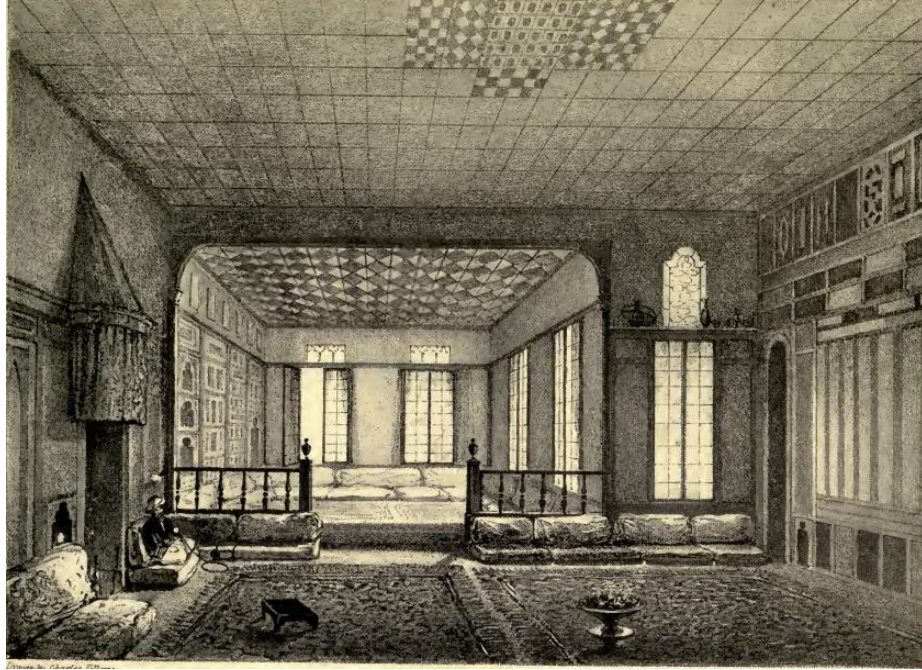
20. yüzyıl başlarındaki rakamsal verilere bakıldığında ulaşımdaki imkânların iyileştirilmiş olması yahut kentin ticari hacmi nedeniyle nüfusunun arttığı görülmektedir. 1906-1907 tarihleri arasında Kütahya'nın nüfusu 399.742 iken bu dönemde Bursa 357.265, Afyon 265.469, Konya 506.190 ve Aydın 248.307'dir. (Karpat, 1985, s. 162-165) 1914 yılı verilerinde ise muhtemelen savaşlar ve bunların yarattığı nedenlerden ötürü Kütahya'nın nüfusu 316.894'e gerilemiştir. (Karpat, 1985, s. 186,187)

3.1.2.1. 19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında Kütahya'da Halı Üretimi

1830 ile 1880'ler arasındaki süreçte İzmir limanında gerçekleşen ihracat artışı, İzmir'in arkasında kalan bölgelerin de İzmir limanı ile olan bağlantısını kuvvetlendirmişti. 1825 yılından sonra İzmir'den ihracı artan Batı Anadolu halıların üretimi, bu nedenle gelişme kaydetmekteydi. (Kaya A. Y., 2010, s. 51; Quataert, 2013, s. 241,242) Ancak bu süre zarfında, İzmir'in art bölgesinde kalan kentler iç pazarlardan da kopmamıştı. Dolayısıyla söz konusu halılar, sadece dış pazarlara değil iç pazarlara da sunuluyordu. 1830'larda Kütahya'da bulunan gezgin Keppel, konakladığı muteber bir Ermeni tüccarının evinde, gerek Türk ve gerekse İran halılarıyla süslenmiş bir selamlığın bulunduğunu aktarıyordu.

Ona göre bu halılar, bulunduğu yere ferahlık ve zenginlik katıyordu. (Keppel, 1831, s. 150,151; Kaya A. Y., 2010, s. 52) (**Resim 1.**) 1870'lerden hemen önce Anadolu'da bulunan seyyah Lennep de Uşak'a ulaşmaya çalıştığı esnada, Uşak yakınlarındaki bir evde konaklamak zorunda kalmıştı. Burada etrafa serpiştirilmiş Uşak halılarıyla karşılaşan seyyah, tıpkı Keppel gibi halıları övmekteydi. Gezgin Lennep, Uşak'a ulaştığında ise, İzmir'den gelen sipariş üzerine halıların, evlerin bahçelerinde kadınlar tarafından dokunduğuna şahit olmuştu. Ona göre küçük yaştaki kızlar da iplik eğirmek ile meşguldüler. (Lennep, 1870, s. 256,257,258)

19. yüzyılda epey muteber hale gelen Batı Anadolu halıları, Avrupalıların ilgisini çeken türde ürünler haline gelmişlerdi. Bu nedenle 1870 yılında, İzmir'den ihraç edilen ürünler arasında afyon, üzüm, pamuk gibi ürünlerle birlikte halılar da bulunuyordu. İlerleyen süreçte İzmir limanı dolayısıyla, Kütahya'nın Simav ve Gediz gibi batıya uzanan kazaları da, bu üretimden etkilenen bölgeler haline gelecekti. (Atalay, 1967, s. 44,46; Kaya A. Y., 2010, s. 51)

Resim 1. Seyyahın çizimiyle, Kütahya'daki bir Ermeni tüccarının Türk ve İran halılarıyla döşenmiş evi.

Kaynak: (Keppel, 1831, s. 151)

1893 tarihli Germiyan Sancağı Salnamesinde, Kütahya'nın güneybatısında bulunan Simav kazasında, boyahaneler açıldığı belirtiliyordu. (Karakaş, 2000, s. 96) Aslında buralarda boyahanelerin açılmasının önemli bir nedeni vardı. Bir kere bu kaza, Uşak'a yakın bir konumdaydı ve İzmir yollarına açılan bir sahada bulunuyordu. İkincisi ise, 1894 yılına kadar olan süreçte, İzmir'de bulunan İngiliz tüccar Sykes tarafından Kütahya halıcılığı teşvik edilmeye çalışılmıştı. Bu süreçte Uşak'tan gönderilen dokuma ustaları verdikleri eğitimlerle Kütahya'daki halıcılığın gelişmesini sağlamışlardı. Görünüşe göre, İzmir'in arkasında kalan bölgelerde sermayeler etrafında örgütlenen ticaret, bir şekilde Kütahya'yı da etkisi altına alıyordu. (Quataert, 2013, s. 267; Tagi ve Arılı, 2011, s. 79; Kaya A. Y., 2010, s. 65) 18 Ekim 1901 tarihli bir vesikada, Amerika ve Almanya'nın halılardan alınan gümrük vergisini arttıracaklarının öğrenilmesinden ötürü, Kütahya ve Gördes halıcılarının bu konuda gereken tedbirleri almaları istenmekteydi. (BOA, DH.MKT., 2546/13, 1319/1901) Anlaşılan 20. yüzyıl başlarında Kütahya'daki halıcılık gelişme kaydetmişti ve hatta ihraç edilmeye de başlanmıştı.

John K. Mumford'ın, *Oriental Rugs* isimli ve 1902 tarihli bir çalışmasında, Kütahya halıcılığı hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Bu kaynağa göre Kütahya halıları, Uşak halılarının kalitesini geçmiştir. Çünkü Uşak halılarının yünleri iyi temizlenememekte ve bu durum Uşak halılarının kalitesinin düşmesine sebep olmaktadır. Bu nedenle Uşak'ın en iyi halıları, artık Kütahya'da üretilmektedir ve bu halılar Gördes ve Uşak halıları adı altında satılmaktadır. Kütahya'nın halıcılıkta kendine has ticari bir namı yoktur. Kütahya halılarının motifleri, Uşak halılarından ayırt edilemeyecek biçimdedir. Bu sebeple Kütahya'nın halı ticareti hakkında bir tahminde bulunmak olanaksızdır. Ayrıca kaynağa göre bu halılar, düz renkli ve çok renkli türleriyle Hemedan ve Semerkant gibi büyük merkezleri etkilemektedir. Esasında Kütahya'nın halı ticaretinin bu iki merkezi etkiliyor olması ilginçtir. (Mumford, 1902, s. 116,153) Zira 20. yüzyıl başlarında İran'da kadın nüfusu fazladır ve burada İsfahan yakınlarında bulunan Çahar Mahal denilen bir bölgede, halı dokumada uzman Ermeni kadınlar bulunmaktadır. Ayrıca bu tarihlerde Asya'daki Ermenilerin Orta Asya'daki halı ticaretiyle ilgilendikleri de bilinmektedir. Görünüşe göre Kütahya'daki batı destekli halı üretimi, Ermenilere rağmen Asya içlerindeki piyasayı da bir şekilde etkilemektedir. (Berberian, 2011; Mumford, 1902, s. 116)

1906 tarihli Germiyan Sancağı Salnamesinde, Kütahya'nın batıya açılan Simav kazasında 6 adet halı mağazasının açıldığı belirtilmektedir. Anlaşılan kentin batıya uzanan kazalarındaki halı üretimi gittikçe artmaktadır. (Karakaş, 2000, s. 97) 23 Şubat 1910 tarihli bir vesikada ise, Fransa tarafından Osmanlı halıları için alınacak olan gümrük bedeliyle ilgili bir metinde, bu durumdan etkilenen halıcıların içinde Kütahya halı işçilerinin de bulunduğu belirtilmektedir. (BOA, BEO., 3707/278024, 1328/1910) Görünüşe göre Kütahya halıları, bu tarihlere kadar ihraç edilmeye devam etmiştir.

İhtifalci Mehmet Ziya, 1912-13 yıllarında Bursa üzerinden Kütahya'ya ulaştığında, burada 2 adet çini atölyesi ve 48 adet halı atölyesiyle karşılaştığını aktarmaktadır. (Mehmet Ziya, 2010, s. 213) Görünüşe göre kentteki çini üretimi, halı üretimine nazaran azalmıştır. Ayrıca Mehmet Ziya'nın verdiği bu bilgiye paralel olarak, arşiv kaynaklarıyla, Kütahya'da halı atölyelerinin bulunduğu savı da gerçeklik kazanmaktadır. Seyahat izni maksadıyla düzenlenen 16 Eylül 1918 tarihli bir belgede, Kütahya'da bulunan bir halı fabrikası müdürünün yani Şangolyan(?) adında bir Ermeni'nin ismi geçmektedir. (BOA, DH.EUM.6.ŞB., 61/21, 1336/1918) Bu bilgidен, 1918 yılına kadar Kütahya'daki halı üretiminin devam ettiği anlaşılmaktadır. Üstelik verilen bu isim, Kütahya'nın halı üretiminde de kısmen de olsa bir Ermeni etkisinin olabileceğini düşündürmektedir.

Yapılan çalışmalara göre 1925-45 yıllarına kadar, Kütahya'daki halı üretimi devam etmiştir. Zira bu dönemde bir halı şirketi tarafından çıkartılan "Süleyman Sami Parası" adında bir ödeme aracı bulunmaktadır. Bu araç tıpkı bir çek işlevi görerek, Kütahya'nın Simav, Gediz ve Emet kazalarında halı dokuyan kişilerce bir ücret mahiyetinde kullanılmıştır. İşçiler bu para ile gereken hammaddeleri temin etmiş ve ihtiyaçlarını karşılamışlardır. (Tagi ve Arılı, 2011, s. 80) Kütahya'daki halıcılık önce ilçe merkezlerinde başlamış ve ardından köylere doğru yayılmıştır. Örneğin Kütahya'nın Simav kazasının dokumacılarıyla yapılan görüşmeler neticesinde halı sanatının, 1950'lilerde merkezden gelen usta dokumacılar sayesinde köylere kadar yayıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Bilhassa köylerdeki 50'li yaşlarda olan dokumacıların büyük bir kısmı bu mesleği, kendileri henüz çocukken Simav kazasından gelen bir kadından

öğrendiklerini söylemişlerdir. Diğer yandan 1860'lardan beri Ege Bölgesi'nde olduğu gibi Kütahya'nın Simav kazasında da, malzemenin tüccarlarca temin edildiği tespit edilmiştir. Hatta tüccar ile dokumacılar arasında "şube" denilen aracı şahısların bulunduğu da aktarılmıştır. Dokumacılar da dokudukları halılar için, yörede "sıyırdım" şeklinde tabir edilen düğüm hesabına göre gelir elde etmiştir. Aktarılanlara göre, kadınlar halıyı dokumuş ve ücreti de evin erkeği almıştır. Ayrıca bayram gibi özel günlerde, bu tüccarların kadınlara kumaş tarzında hediyeler verdikleri de beyan edilmiştir. (Tagi ve Arılı, 2011, s. 81)

3.2. GELİŞEN OSMANLI MİMARİSİNİN ETKİSİNDE KÜTAHYA ÇİNİLERİNDE YENİDEN CANLANMA

19. yüzyılın ortalarından başlayarak 20. yüzyıl başlarına kadar olan süreçte tekrar canlandığı görülen Kütahya çiniciliğinin, bu dönemde yapıları süslemeye devam ettiği görülmektedir. 14 Ekim 1846 tarihli bir belge, Kütahya'daki çiniciliğin tekrar canlanacağı bir döneme girdiğini işaret eden ilk belgedir. Bu belgeye göre payitaht, Darü'l Fünun'da kullanılması gereken çiniler için Kütahya'dan çini sipariş edilmesini emretmektedir. (BOA, A.MKT., 52/18, 1262/1846) Bu sipariş 1800'lerden bu yana, yani 46 yıl sonra, Kütahya çinicilerinin aldığı ilk esaslı sipariştir. Ardından, 24 Kasım 1850 tarihli bir kayda göre Kudüs'te bulunan mübarek yerlerin tamiri için yine Kütahya çinicilerine başvurulduğu görülmektedir. (BOA, A.MKT.MVL., 35/19, 1267/1850) 1855'te Bursa'da meydana gelen bir deprem Bursa Yeşil Camii'nin çinilerine zarar verince, bu caminin hasarlı çinileri de Kütahya çinicileri tarafından onarılmıştır. (Moughalian, 2019, s. 61)

1867'de Osman Hamdi Bey aracılığıyla Paris'te bir sergi düzenlenmiştir. Kütahya çinileri de sergi kapsamına alınmış ve burada sergilenmiştir. Kapsamı hayli geniş olan bu sergiye, dünyanın her yerinden yaklaşık dokuz milyon insan katılmıştır. Kütahya çinilerinin dünyaya sergilendiği bu fuar, Kütahya çinicileri için gerçekte büyük bir fırsat olmuştur. (Moughalian, 2019, s. 62)

1870/71 tarihli Hüdavendigâr Sancağı Salnamesinde Kütahya’da bulunan atölyeler hakkında bazı bilgiler verilmekteydi. Salnameye göre burada birkaç tane çini atölyesi bulunuyordu. Burada üretilen zarif tabaklar, fincanlar, testiler ve sahanlar kent içerisinde alıcı bulabildiği gibi başka bölgelerde de alıcı bulabiliyordu. (Yüksel A. , 2008, s. 85,86) Anlaşılan fuardan sonra, üretimde bazı hareketlenmeler olmuştu. Esasında 1862 yılında Belçika ve Osmanlı arasında yapılan gümrük tarifesi düzenlemeleri üzerine yapılmış bir çalışmada, ürünlerin satışına dair bir ipucu da bulunmaktadır. (Fidan, 2017, s. 287) Belgede belirtilen ihraç ürünleri arasında 1 küfe Kütahya fincanının bedelinin 98 kuruş 5 para olduğu belirtilmiştir. Buna mukabil, Trabzon üretimi bakır evaninin 1 kıyyesinin 23 kuruş 8 para olduğu ve Tokat üretimini bakır evaninin de 1 kıyyesinin 19 kuruş 2 para olduğu bilgisi verilmiştir. Bu ürünlere nazaran yapımı daha az zahmetli olan Kütahya fincanlarının pahalı olduğu söylenebilir. (Fidan, 2017, s. 287, 301,302) Ancak 1862 tarihinde 1 küfe Kütahya fincanından %8 oranında alından 7 kuruş 8 para oranındaki vergi, bir bakır leğen ibrikten yine %8 oranına alınan, 6 kuruş 6 para miktarındaki vergiden pek de farklı değildir. Bununla birlikte çalışmada 1 kıyye Uşak halısının fiyatı 25 kuruş 2 para, %8’lik gümrük bedeli ise 2 kuruş 1 paradır. (Fidan, 2017, s. 299, 302, 304) Bu bilgiler doğrultusunda Kütahya çinilerinin, yukarıda da bahsedildiği üzere hammadde bedelinin artmasından ötürü, satış fiyatının ve gümrük bedelinin nispeten yüksek olduğu görülmektedir. Bu nedenle mesleki rağbet dolayısıyla 19. yüzyıl ortalarında çini atölyelerinin yahut çinicinin pek de fazla olmadığı düşünülebilir. İlave bu ürünlerin yıllık ihraç miktarları da henüz belirsizdir. Eldeki bilgilere göre 19. Yüzyılda Kütahya’nın çini üretiminin sınırları, ürünlerin sergilendiği fuarlar sebebiyle görünürlük kazanmaktadır.

1867 Paris Fuarı’ndan sonra Osman Hamdi Bey, 1873 tarihinde Viyana’da başka bir sergi düzenlenmesini sağlamıştı. Viyana’da gerçekleştirilen bu sergide Kütahya çinileri tekrar sergilendi. İznik motiflerinin kullanılarak bezendiği Kütahya çinileri, gerek bitkisel desenleriyle ve gerekse insan figürlü bezemeleriyle yoğun ilgi topladı. Fuardaki ziyaretçiler Kütahya çiniciliğini takdir ettiler. Kütahya çinileri, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonraki gerilemenin ardından nihayet eski itibarına kavuşuyordu. Bu başarı, Osman Hamdi Bey’in ve Osmanlı diplomatı Ahmet Vefik Paşa’nın mimarideki milli

unsurların korunmasına dair ferasetlerinden ileri geliyordu. Hatta bu dönemde Osman Hamdi Bey'in babası Ethem Paşa tarafından *Usul-i Mimari-i Osmani* isimli mimari bir kaynak da oluşturulmuştu. Bu kitap, Türk mimari inceliklerini tanıtmaktaydı. Böylece Ulusal Mimarlık döneminin başlangıç evresi (1876 sonrası), Osmanlı tarihindeki yerini almaya başlıyordu. (Arlı, 2007, s. 338; Moughalian, 2019, s. 62,63) Bu noktadan sonra 1860-1870 tarihleri arasında Kütahya çini atölyelerinde çalışanların sayısı artmaya başladı. 1885 tarihli Germiyan Sancağı Salnamesinde Kütahya'daki atölyelerde üretilen çinilerin, kızlar tarafından bezenerek Avrupa'ya ihraç edildiği bilgisi veriliyordu. Böylece kadınlar ilk kez formal çini atölyelerinde görünürlük kazanmışlardı. (Karakaş, 2000, s. 86; Moughalian, 2019, s. 63) Bu tarihte gerçekten de siparişler artmış ve iş gücüne kadınlar da eklenmişti. Muhtemelen bugün Topkapı Sarayı Müzesi Çinili Köşk seksiyonunda bulunan 19. yüzyıl Kütahya işi vazo, askı topu, duvar çinisi ve kumbara gibi çini numuneleri bu dönemin atölyelerinde üretilmişti. (Kolsuk, 1971, s. 24,25,30) 1883 yılında Kütahya'da bulunan Fransa viskonsülü Dutemple da, çini sanatının yerel ve rüstik bir tarzda devam ettiğini bildirerek kentteki üretimimin varlığını onaylamaktadır. (Dutemple, 1883, s. 274) 1891/92 tarihli bir belgede de Kütahya mutasarrıfı 200 kadar çini saksıyı payitahta takdim etmek üzere İstanbul'a gitmek için müsaade istemektedir. (BOA, Y.MTV., 81/31, 1309-10/1891-92) Anlaşılan atölyelerde üretilen çiniler çeşitlenmeye de başlamıştır. Çünkü daha önceki üretimlerde çini saksılara pek rastlanmamaktadır.

19. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa'da bazı ileri gelenler evlerinin bir kısmını Anadolu tarzında döşemeye başlamışlardı. Bu kısımlar, sigara veya bilardo odaları olabiliyordu. Bu dönemde Kütahya işi çeşitli vazolar, kahve fincanları fuarlarda satın alınmaya başlandı. Böylece Anadolu tarzındaki iç dekorasyonlar, Kütahya işi çini objelerle tamamlanıyordu. Paneller, şamdanlar, levhalar Osmanlı evlerini, Avrupa evlerini ve hatta Amerika'daki evleri de süslemeye başladı. (Moughalian, 2019, s. 63) Görünen o ki Türk stili mimari tanıtımlar başarılı olmuştu. 1890'larda Bursa çarşısında bulunan gezgin G. Müller de buradaki çarşıdan bir adet Kütahya çinisi satın aldığını belirtiyordu. (Müller, 1897, s. 156) Muhtemelen bu dönemde Kütahya, iç pazarlarda da etkindi.

Kentte mevcut kara yollarının iyileştirilmesi ve daha da önemlisi, 1897 tarihine kadar kente iki demiryolu hattının ulaştırılması, Kütahya ekonomisi açısından önem arz etmektedir. (BOA, PLK.P., 3073, t.y.; Beydilli, 1991, s. 43; Varlık B. , 1976, s. 34) Zira demir yollarıyla birlikte, kitlelerin seyahatleri de artık daha demokratik bir hal almaya başlamıştır. Kütahyalı çinici David Ohannessian'a göre bu sayede, Kütahya'ya ulaşan turistlerin sayısı yüzyıl sonlarında hayli artmıştır. Ohannessian'a göre, Kütahya'ya gelen turistler için, çini atölyelerine uğramak kaçınılmazdır. Kendisi, çoğu turistin Kütahya'daki atölyelerden etkilendiğine şahit olmuştur. (Urry, 2018, s. 194; Moughalian, 2019, s. 67) Anlaşılan piyasaya yönelimli ticaretin varlığı, kentin çarşı pazar dokusunu da etkilemiştir. Bu nedenle çini atölyeleri bu tür merkezi alanlara, turistlerin ziyaret edebilecekleri noktalara taşınmışlardır. (Köse, 2016, s. 54)

Kütahyalı çinici David Ohannessian, 19. yüzyıl sonlarındaki çinici atölyelerine dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. David Ohannessian'a göre, Kütahya'daki her atölyenin girişinde, özenle dekore edilmiş ve süslenmiş objelerin bulunduğu bir sergi salonu bulunuyordu. Bu salonun bitişiğinde de mutlaka bir işlik olurdu. Ziyaretçiler içeri girdiklerinde, burada çömlekçi çarkında kili şekillendiren bir erkek ile karşılaşarlardı. Bu işliğin bir kısmı kil ile uğraşan çocuklara ayrılmıştı. Bu çocuklar kil topraklarını toz haline getiriyor ve onları elekten geçirerek yaprak veya taş gibi cisimleri kilden ayırıyorlardı. İşliğin bir başka köşesinde ise, erkek çalışanlar çakmak taşı, kaolin kilinden (iyi cins bir kil türü) ve sudan oluşan bir karışım hazırlıyorlardı. Kil objeler bu karışıma daldırılıp beyaz bir yüzeye kavuşturuluyordu. (Moughalian, 2019, s. 67) İşliğin üst katında büyükçe bir fırın ve geniş raflar bulunurdu. Kurumuş kil objeler, birinci kez burada fırınlanırdı. Bu fırınların sıcaklığı iyi ayarlanmalıydı. Bu yüzden fırının altındaki bir bölmede odunların kontrol edilebildiği, "cehennem" denilen bir kısım bulunuyordu. Böylece buradan sıcaklık arttırılıp, azaltılabiliyordu. Fırından çıkan objeler ustalarca kontrol edildikten sonra ikinci kez fırına sürülüyordu. Bu son fırınlama işlemi gün boyu sürüyordu. İkinci fırınlamanın ardından, objeler soğuması için dışarı çıkarılıyordu. David Ohannessian'a göre atölyenin üçüncü katı, ziyaretçilerin asıl ilgisini çeken alandı. Burada, tahta bir masanın etrafına dizilerek ve bacak bacak üstüne atarak çinileri boyayan

kadınlar çalışırdı. Buradaki kadınlar, kedi tüyünden ya da eşek kılından yapılmış fırçalar yardımıyla çinileri nazikçe boyarlardı. (Moughalian, 2019, s. 68)

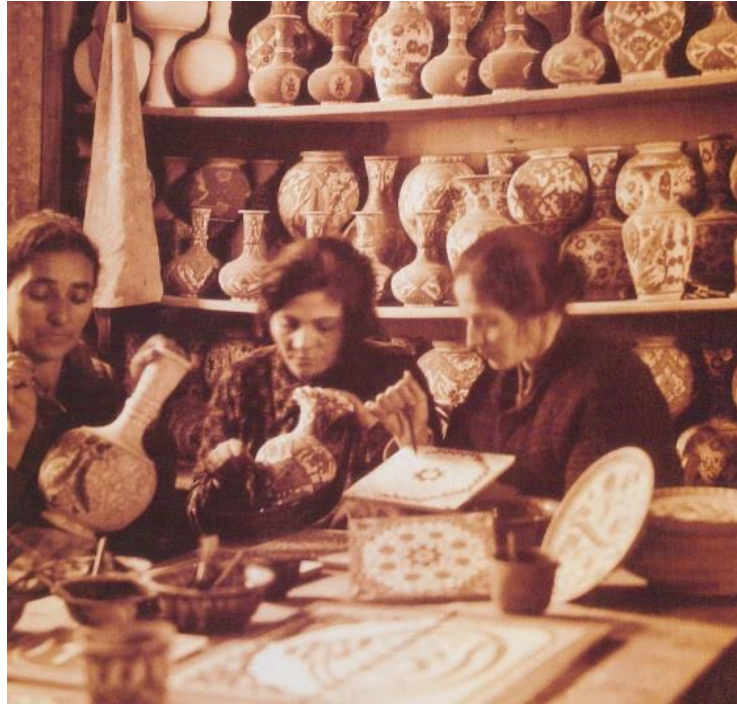
Ohannessian'a göre Kütahya'daki çini atölyelerinin kaynaklarının yenilenmesi gerektiğinde çini ustaları, Orman veya Maadin Nazırlığına başvururlardı. Bu şekilde ülke topraklarında bulunan ve atölyeler için gerekli olan kili toplamak için izin alınırdı. Genç erkekler katır arabalarıyla, Kütahya'daki Acem Dağı'ndan yahut Terlemez Köyü'nden kil getirirlerdi. Kütahya'nın Emet kazasından ve Karahisar-ı Sahib bölgesinden ayrıca boraks da temin edilirdi. Ayrıca kil için gereken soda maddesi de Kütahya'da kaplıcaların bulunduğu alanlardan elde edilirdi. Bununla birlikte bir grup genç erkek de Kütahya'ya yakın bir akarsudan (?) kırmızı renk elde etmek için okra denilen bir toprak boyasını temin ederlerdi. Bu boya 16. yüzyıl İznik çinilerindeki kırmızı rengi tutturabilmek için kullanılırdı. Fakat bu taklitlerde İznik çinilerindeki kırmızı tonu, tam olarak elde edilemiyordu. (Moughalian, 2019, s. 67)

19. yüzyılın sonlarına doğru iş bölümünün iyice belirginleşmesi, atölyelerdeki üretimin arttığını düşündürmektedir. Esasında bunu düşündürecek veriler de mevcuttur. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Kütahya çinicileri pek çok duvar çinisi üretmeye başlamıştır. 1898 ve 1899 yıllarında, restorasyonlar sonrasında Kütahya'da bulunan Balıklı Camii'nde ve Saadettin Camii'nde Kütahya çinileri kullanılmıştır. (Şahin, 1981-1982, s. 129,130) Bilecik-Söğüt'te bulunan Hamidiye Camii'nde de yenileme çalışmalarında 20. yüzyıl Kütahya çinileri kullanılmıştır. Diğer taraftan İstanbul'da Üsküdar Mescidi Kasrı'nda, Büyük Postane binasında, Seyrisefayin Binası'nda, Şirket-i Hayriye Binalarında, Kadıköy, Haydarpaşa ve Büyükkada İskelelerinde, Çapa Öğretmen Okulu'nda, Çinili Hamam'da Kütahya çinileri kullanılmıştır. Kütahya çinileri aynı zamanda Bursa Ulu Camii çeşmesinde ve Bursa Osmanlı Bankası'nda da kullanılmışlardır. (Yetkin, 1981-1982, s. 91,92) Kütahya dâhilinde ise Kütahya Hükümet Konağı'nda ve Takvacılar Camii'nde, Kadidler Camii'nde, Ahievren çeşmesinde ve Küpecik Camii'nde Kütahya çinilerine rastlanmaktadır. (Şahin, 1981-1982, s. 132,134,135) Ayrıca Çorum'daki İskilip Ulu Camii'nde ve Konya'daki Anber Reis

Camii'nde 20. yüzyıl Kütahya çinileri bulunmaktadır. (Yetkin, 1981-1982, s. 91) Görünüşe göre 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Kütahya atölyeleri pek çok sipariş almıştır. Ayrıca 19 Ekim 1903 tarihli bir vesikada, Kütahya çinilerinin Fransa'da bulunan St. Louise fuarında sergilendiği anlaşılmaktadır. Kütahya çinileri ile birlikte Hereke Halı Fabrikası'ndan birkaç numune daha bu sergiye eklenen ürünler arasındadır. Belgeye göre sergi vekilleri aracılığıyla bu ürünler bölgeye ulaştırılmıştır. (BOA, Y.A.HUS., 49/115, 1321/1903, s.1)

1911'de İngiliz diplomat Mark Sykes'ın, kendi malikânesine çini satın almak için Kütahya'ya geldiği esnada, seramik/çini geçmişi hayli zengin olan Kütahya'da üç büyük çini atölyesi bulunuyordu. Şehirde Mehmet Emin Bey'in Fabrique de Faience'ı, ortak Garabed-Harutyun Minassian kardeşlerin atölyeleri ve David Ohannessian'ın Societe Ottoman de Faience isimli atölyesi mevcuttu. Kentte, atadan kalma çinicilik devam ettiriliyordu. Sykes'a göre sanat tümüyle terk edilmemişti, aksine gelecek için umut verici kıpırdanmalar vardı. Zira kentin fayansları ve kapları yerel ve uluslararası pazarlarda tekrar satılmaya başlamıştı. Ayrıca kentin çinileri, Bursa sergilerinde ve diğer sergilerde de görünür olmuştu. (Sykes, 1915, s. 519,520; Kouymjian, 2010, s. 79; Moughalian, 2016, s. 62,63) Ancak 1914 Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kentteki çinicilik ikinci kez durma noktasına geldi. Çünkü kentteki Türk çiniciler Mehmet Çini, Hacı Ethem Efendi, Vedat Tek ve Mehmet Emin Efendi savaşlar ve hastalıklar dolayısıyla vefat etmişlerdi. (Çini, 1991, s. 19) Ohannessian ise 1914 savaşıyla işlerin altüst olmasından sonra sürgün edilmiş ancak bir süre sonra Kudüs'te bulunan İngiliz mandasının önerisiyle Kubbetü'ssahra çinilerini onarmakla görevlendirilmişti. Fakat daha sonra, bu iş için gereken hammadde ve işgücü yetersizliği onu tekrar Kütahya'ya dönmeye mecbur etmiştir. (Kouymjian, 2010, s. 80; Moughalian, 2016, s. 64) Ohannessian döndüğünde, Kütahya'daki birkaç çiniciyi kendisiyle birlikte Kubbetü'ssahra çinilerini onarmaya davet etmiştir. Farklı ustalıklara sahip 8 çinici ve bu çinicilerin ailesi, Ohannessian ile gitmeyi kabul etmiştir. Bunların arasında, çömlekçi çarkında usta olan Nishan Balian ve onun nişanlısı, çinilerin desenlerini boyamada usta olan Takouhi Hatun da bulunmaktadır. Bir diğer çinici Mgrditch Karakashian ise geleneksel motiflerde ustadır. Bunlarla birlikte boyamada ve perdahlamada başarılı birkaç çömlekçi kadın ve erkek de Ohannessian ile

birlikte Kudüs'e gitmeyi kabul etmiştir. (Moughalian, 2019, s. 170) İngiliz Askeri Komisyonu'nun raporlarına göre ise David Ohannesian, Kudüs'teki bir vakfın aracılığıyla Kütahya'dan Kudüs'e getirtilmiştir. Ancak Ohannesian bu yolculukta yalnız değildir. Raporlara göre kendi ücretli işçileri yani erkekler, kadınlar ve çocuklar ile birlikte bölgeye ulaştırılmıştır. (Ashbee, 1921, s. 32) (**Resim 2.**, **Resim 3.**, **Resim 4.**, ve **Resim 5.**)

Resim 2. 19. yy sonu ve 20. yy başlarında Kütahya'da bir çini atölyesi. **Kaynak:** (Kürkman, 2005, s. 199)

Resim 3. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Kütahya’da bir çini atölyesi. **Kaynak:** (Kürkman, 2005, s. 194)

Resim 4. Kubbetü'ssahra Çini Atölyesi'nin çinileri boyayan kızlarla birlikte David Ohannessian (Solda). 1921. **Kaynak:** (Moughalian, 2019, s. 182)

Resim 5. Kubbetü'ssahra Çini Atölyesi'nde çinilere desenler işleyen gençler. **Kaynak:** (Moughalian, 2019, s. 181)

SONUÇ

18. yüzyıl başlarına kadar herhangi bir varlık gösteremeyen Kütahya çiniciliğinin, yüzyıl başlarından itibaren piyasasını genişlettiği görülmüştür. Bunun altında yatan en büyük neden, 18. yüzyılın iletişimi ve dolayısıyla toplumsallığı arttıran kahve tüketiminin, Ermeni ticaret ağlarının desteğini alan Kütahya'daki yerel çini üretimi ile kesişmesidir. Doğuda ve batıda talep gören bu içeceğin geniş bir coğrafyaya yayılması, Kütahya'daki üretimin gelişmesini sağlamıştır. Ancak görüldüğü üzere bu kesişim, Kütahya'da rastlantısal bir üretim sürecinin doğmasına neden olmuştur. Bu nedenle Kütahya'nın, ulusal ve uluslararası ticaret faaliyetlerinden kaynaklanan dönemsel değişimlerin, yerel düzeydeki etkilerini aksettirebilen bir kent olduğu söylenebilir.

18. yüzyıl Kütahya çiniciliğine dair belirtilmesi gereken mühim husus, arşiv kaynaklarının kısıtlı oluşudur. Arkeolojik ve mimari bulgulara bakıldığında Kütahya çinicilerinin 19. yüzyıla nazaran daha fazla sipariş aldıkları görülmesine karşın, birincil kaynaklarda ticari yoğunluğu işaret eden belgelere rastlanmamıştır. Yoğun bir üretimin gerçekleşmesi için çeşitli iktisadi bağlantılara, araçlara ve siparişin alınarak üretimin gerçekleşmesini sağlayan örüntülere ihtiyaç duyduğuna şüphe yoktur. Böyle bir üretim sürecinin de, bilgi ve insan devinimi aracılığıyla kentte birtakım değişimlerin ve dönüşümlerin oluşmasına yol açtığı bilinmektedir. Fakat görüldüğü üzere Kütahya'nın kent dokusunda buna yönelik bir değişim yaşanmamıştır. Görsel kaynaklar ve yayınlanmış arşiv belgelerine bakarak, çini üretiminin çoğunlukla Ermeni özelindeki cemaat kültürüyle pekişerek geliştiğini ve ihraç edildiğini söylemek mümkündür.

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Avrupa'nın endüstriyel ölçekte seramik üretimine geçmiş olması, Kütahya çinicilerinin barok ve rokoko mimarilerine uygun çiniler üretememiş olmaları, çini ithalatı ve üretim maliyetinin artması çini piyasasının daralmasına sebep olmuştur. Avrupa'nın giderek büyüyen endüstriyel üretim hacmi, Avrupa menşeli seramiklerin belirli ticaret sahalarına olan bağımlılığını ortadan kaldırmıştır. Piyasaya sürülen seramik miktarının artması Avrupa'yı yer seçiminde

bağımsız kılmıştır. Bu durum, Kütahya'nın çini ticaretini olumsuz etkilemiştir. Endüstriyel üretime geçemeyen Kütahya çiniciliği, kent dışındaki pazarlara olan bağımlılığı sebebiyle piyasada alıcı bulamaz hale gelmiştir. Zira Kütahya özelindeki çini üretimi, Avrupa'da endüstriyel üretimin gelişmesiyle yalnızca sıradan ve daha küçük ölçekli bir emek havzasına dönüşmüştür.

19. yüzyılda tekrar canlandığı görülen çiniciliğin üretim hacmi, 18. yüzyılda olduğundan çok daha azdır. Üretim süreci, piyasaya odaklı sistem gerekliliklerinden doğan atölyeler vasıtasıyla daha görünür hale gelmiştir. Ancak bu dönemdeki üretim, kenti etkisi altına alıp dönüştürecek bir düzeyde değildir. 19. yüzyılda hammadde fiyatlarında görülen artış, pahalı çini ürünleri ve yüksek gümrük bedeli, çiniciliğin gerilemesine ve kendi özelindeki talep ağırlığını da kaybetmesine yol açmıştır. Bu nedenle kent bünyesindeki çiniciliğin 20. yüzyıl başlarına kadar mütevazı bir üretim gerçekleştirdiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, A.DVN., 104/67, 16 Şevval 1271/2 Temmuz 1855.

BOA, A.DVN., 105/13, 21 Şevval 1271/ 7 Temmuz 1855.

BOA, A.MKT., 52/18, 1262/1846.

BOA, A.MKT.,200/24, 1271/1855.

BOA, A.MKT.MVL., 35/19, 1267/1850.

BOA, BEO., 3707/278024, 1328/1910.

BOA, C.DH. 138/6898, 1251/1835.

BOA, C.İKTS., 5/239, 7 Cemazeyillahir 1222/ 12 Ağustos 1807.

BOA, C.SM., 125/5274, 1170/1757.

BOA, DH.EUM.6.ŞB., 61/21, 1336/1918.

BOA, DH.MKT., 2546/13, 1319/1901.

BOA, DVNSAHK.İS.D., 6/351, 29 Recep 1177/ 2 Şubat 1764.

BOA, HR.MKT., 95/24, 21 Rabiulevvel 1271/12 Aralık 1854.

BOA, İE.HR., 18/1641, 1180/1767.

BOA, MHM.D., 7/1527, 975/1568.

BOA, MHM.D., 7/1543, 975/1568.

BOA, MHM.D., 41/195, 987/1579.

BOA, MHM.D., 73/1117, 1004/1595.

BOA, PLK.P., 3073, t.y.

BOA, TT.D., 49, t.y.

BOA, Y.A.HUS., 49/115, 1321/1903.

BOA, Y.MTV., 81/31, 1310/1892.

Ahmed Eflâkî. (1973). *Ariflerin Menkıbeleri* (Cilt 2). (T. Yazıcı, Çev.) İstanbul: Hürriyet.

Akarlı, E. (2006). Law in the Marketplace: İstanbul, 1730-1840. M. K. Masud, R. Peters, & D. S. Powers (Dü) içinde, *Dispensing Justice in Islam Qadis and Their Judgments* (s. 245-270). Leiden-Boston: Brill.

Akgül, M. (1988). *Kütahya Tahrir Defterlerine Göre Uşak Nahiyesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi, Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Akgündüz, A. (1996). Gedik. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 13, 541-543.

Akyıldız, A. (2007). Para. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 34, 163-166.

Altun, A. (1981-1982). Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi. *Atatürk'ün Doğumu'nun 100. Yılına Armağan Kütahya* (s. 171-700). içinde İstanbul: Formül Matbaası.

Arık, F. (2002). *Gümüş Köy (Kütahya) Gümüş Yatağının Jeokimyasal Modellemesi*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Jeoloji Mühendisliği Ana Bilim Dalı, Konya.

Arık, O. (2007). Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini. G. Öney, & Z. Çobanlı (Dü) içinde, *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı* (s. 29-73). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Arık, R. (1988). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı* . Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Arık, R. (2007). Selçuklu Saraylarında Çini. G. Öney, & Z. Çobanlı (Dü) içinde, *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı* (s. 73-105). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Arıkan, R. (2010). *Tanzimat Döneminde Kütahya*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sakarya.
- Arlı, V. B. (2007). Kütahya Çiniciliği. G. Öney, & Z. Çobanlı (Dü) içinde, *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı* (s. 329-349). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ashbee, C. R. (Dü.). (1921). *Jerusalem, 1918-1920, Being the Records Council during the period of the British Military Administration*. London: John Murray Albemarle Street.
- Aslanapa, O. (1949). *Osmanlı Devrinde Kütahya Çinileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Aslanapa, O. (1981-1982). Kütahya Keramik Sanatı. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya* (s. 69-82). içinde İstanbul: Formül Matbaası.
- Aslanapa, O. (1987). *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*. İstanbul: Eren.
- Aslanian, S. (2004). Trade Diaspora Versus Colonial State: Armenian Merchants, the English East India Company and the High Court of Admiralty in London 1748-1752. *Diaspora*, 13(1), 37-100.
- Atalay, B. (1967). *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Avşar, M., ve Avşar, L. (2001). Çini Sanatı ve Terminolojisi Üzerine. *Kalemîşi*, 2(4), 1-13.
- Aydın, İ. (2015). *1780-1782 M. (1195-1197) Tarih ve 4 Numaralı Kütahya Şerhiye Sicili*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ.
- Aydın, M. (2016). Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya. *Sosyal Bilimler Dergisi*(48), 199-232.

- Aytaç, A. (2012). *Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Dokuma İmalatı Yapan Şehirlerle Alakalı Belgeler Üzerine*. Yayınlanmamış Makale. 11 18, 2018 tarihinde https://www.academia.edu/31406257/BAŞBAKANLIK_ÖSMANLI_ARSİVİN_DE_DOKUMA_İMALATI_YAPAN_ŞEHİRLERLE_ALAKALI_BELGELER_ÜZERİNE.pdf adresinden alındı
- Azak, G. (2015). *3000 Türk Motifi*. İstanbul: Boğaziçi.
- Bakır, S. T. (2007). Osmanlı Sanatında Bir Zirve İznik Çini ve Seramikleri. G. Öney, & Z. Çobanlı (Dü) içinde, *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı* (s. 279-309). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Balducci Pegolotti. (1936). *La Pratica della Mercatura*. (A. Evans, Dü.) Medieval Academy Books.
- Bertrandon de la Broquiere. (2000). *Bertrandon de La Broquiere'in Denizaşırı Seyahati*. (C. Schefer, Dü., & İ. Arda, Çev.) İstanbul: Eren.
- Baş, H. (1987). Tavşanlı Domaniç (Kütahya) Volkanitlerinin Özellikleri ve Batı Anadolu Senozoyik Volkanizmasındaki Önemi. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 30, 67-80.
- Batur, A., Dadaş, C., & Mete, Z. (2002). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya'da Sosyal Hayat III/1*. Kütahya: Kütahya Belediyesi Kültür ve Tarihini Araştırma Merkezi.
- Berberian, H. (2011). Armenia ii. Armenian Women in the Late 19th and Early 20th Century Persia. *Encyclopaedia Iranica*. 05 04, 2019 tarihinde <http://www.iranicaonline.org/articles/armenia-ii-women> adresinden alındı
- Beydilli, K. (1991). Bağdat Demiryolu. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 4, 442-444.
- Beydilli, K. (2013). Yeniçeri. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 43, 450-462.
- Bilgen, Z. (2011). *Seyitömer Höyüğünde Bulunmuş Orta Tunç Çağı'na Ait Bir Depo Mekanı*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı , Kütahya.
- Bülbül, C. (2009). Eski Anadolu Tarihinde Frigler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(27), 79-95.

- Chrysostomides, J. (2009). The Byzantine Empire from the Eleventh to the Fifteen Century. (K. Fleet, Dü.) *The Cambridge History of Turkey, Byzantium to Turkey 1071-1453*, 2, 6-51.
- Ciloşoğlu, Y. E. (2011). *XVI. Yüzyıl Mühimme Defterlerinde Kütahya*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Cowe, S. P. (2016). Patterns of Armenia-Muslim İnterchange on the Armenian Plateau in the İnterstice between Byzantine and Ottoman Hegemony. A. Peacock, B. D. Nicola, & S. N. Yıldız (Dü) içinde, *İslam and Christianity in Medieval Anatolia* (s. 77-107). New York: Routledge.
- Crowe, Y. (2006-2007). Kütahya Patterns: Out of the Blue? *Transactions of The Oriental Ceramic Society*, 71, 1-7.
- Crowe, Y. (2007b). A Kütahya Bowl with Lid in the Walters Art Museum. 1-8. London. 04 23, 2019 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/33683202_A_Kutahya_bowl_with_lid_in_the_Walters_Art_Museum adresinden alındı
- Crowe, Y. (2007a). Kütahya and Caravans. 1-14. London. 04 23, 2019 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/33683201_Kutahya_and_caravans adresinden alındı
- Crowe, Y. (2011). Kütahya Ceramics and İnternational Armenian Trade Networks. *V & A (Victoria and Albert Museum) Online Journal*(3). 11 04, 2018 tarihinde <http://www.vam.ac.uk/content/journals/research-journal/issue-03/kutahya-ceramics-and-international-armenian-trade-networks/> adresinden alındı
- Çini, R. (1991). *Türk Çiniciliğinde Kütahya*. İstanbul: Uycan.
- Çobanlı, Z., & Kanışkan, E. (2013). Osmanlı Çini ve Seramiklerinde Giyim Kuşam Kültürü ve Özellikleri. *Anadolu Üniversitesi Sanat & Tasarım Dergisi*, 4(4), 95-108.

- Dağlı, S. (2004). *1 Numaralı Kütahya Şeriyeye Sicili (I. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kritiği*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- D'alleve, A. (2015). *Sanat Tarihi Nasıl Yazılır?* (E. A. Aksoy, Çev.) İstanbul: Literatür.
- Demirkan, H. (2006). *Kütahya İli Maden ve Doğal Taş Araştırması*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü , Maden Mühendislii Ana Bilim Dalı, Kütahya.
- Demirkol, M. (2016). *1837 M. (1253 H.) Tarih ve 20 Numaralı Kütahya Şeriyeye Sicili*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı , Elazığ.
- Devlet Planlama Teşkilatı Özel İhtisas Komisyonu. (2001). Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Raporu Endüstriyel Hammaddeler Alt Komisyonu Toprak Sanayii Hammaddeleri I (Seramik Killeri, Kaolen, Feldspat, Pirofillit, Wollastonit, Talk)Çalışma Grubu Raporu. 622. Ankara. Mart 2019, 03 tarihinde <http://www.maden.org.tr/meslegimiz/oik622.pdf> adresinden alındı
- Divitçioğlu, S. (2015). *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*. İstanbul: Alfa.
- Doğan, A. (2006). *Kütahya Erguniyye Mevlevihanesi*. Kütahya: Kütahya Belediyesi ve Sır.
- Doğer, L. (2008). İzmir Agorası Kaızlarından 17.-19. Yüzyıl Seramik Buluntuları Üzerine Bazı Gözlemler. *Sanat Tarihi Dergisi*(7), 23-54.
- D'ohsson, M. d. (t.y.). *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*. (Z. Yüksel, Çev.) İstanbul: Tercüman.
- Dopico, C. I. (2013). Les Carreaux De Ceramique Des Ateliers Tunisois: La Formation D'un Art Turquisant En Opposition Aux Influences Europeennes. F. Hitzel (Dü.), *14. International Congress of Turkish Art* içinde, (s. 81-88). Paris.

- Dönmez, Y. (1981-1982). Kütahya ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya* (s. 1-19). içinde İstanbul: Formül Matbaası.
- Dulaurer, E., & Yınanç, H. (Dü). (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (H. D. Andreasyan, Çev.) Ankara: TTK.
- Dumluoğlu, E. (2010). *7No'lu Kütahya Şeriyeye Sicili Defterinin (1.Bölüm) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı , Kütahya.
- Dutemple, E. (1883). *En Turquie d'Asie Notes De Voyage En Anatolie*. (G. Charpentier, Dü.) Paris.
- Ergenç, Ö. (2012). XVI. Yüzyıl Ankarası'nın Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri. Ö. Ergenç içinde, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları* (s. 105-117). İstanbul: Tarih Vakfı.
- Encyclopaedia Metropolitana or Universal Dictionary of Knowledge. (1845). Germiyan or Kutaiyah. (E. Smedley, H. Rose, & H. Rose, Dü) 22, 339-443.
- Evliya Çelebi. (1935). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Anadolu-Suriye-Hicaz* (Cilt 9). İstanbul: Devlet Matbaası.
- Evliya Çelebi. (2016). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt 1). (R. Dankoff, S. A. Kahraman, & Y. Dağlı, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi.
- Eyice, S. (1981). XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu. *Sanat Tarihi Yıllığı*(9-10), 163-190.
- Faroqhi, S. (2000). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekanında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi*. (N. Kalaycıoğlu, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı.
- Faroqhi, S. (2010). *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. (E. S. Özcan, Çev.) Ankara: Doğubatu.

- Faroqhi, S. (2018). *Osmanlılar Kültürel Tarih*. (Ç. Sümer, Çev.) Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- Faroqhi, S. (t.y.a). İktisat Tarihi (1500-1600). S. Akşin, M. Kunt, S. Faroqhi, H. G. Yurdaydın, & A. Ödekan (Dü) içinde, *Doğuştan Yükselişe Osmanlı Tarihi 1300-1600* (Cilt 1, s. 145-205). İstanbul: Milliyet.
- Faroqhi, S. (t.y.b). İktisat Tarihi (17. ve 18. Yüzyıllar). S. Akşin, M. Kunt, S. Faroqhi, Z. Toprak, H. G. Yurdaydın, & A. Ödekan (Dü) içinde, *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 1600-1908* (Cilt 2, s. 191-215). İstanbul: Milliyet.
- Fellows, C. (1838). *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor*. London: Richard and John E. Taylor.
- Fidan, M. (2017). Osmanlı İmparatorluğu ile Belçika Devleti Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defteri (1862). *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 287-309.
- Güleç, T. (2013). *1845 (H. 1261) Tarihli Temettüat Defterlerine Göre Hüdavendigâr Eyaleti Gediz Kazası Kuşu Köyü'nün İktisadi ve İçtimai Durumu*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Ferrier, R. W. (1973). The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries. *Economic History Review*, 2(1), 38-62.
- Fındık, N. Ö. (2007). Beylikler ve Erken Osmanlı Devri Seramik Sanatı. G. Öney, & Z. Çobanlı (Dü) içinde, *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı* (s. 233-245). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- François, V. (2013). European Pottery Imports in Ottoman Bilad Al-Sham (18th-19th Centuries): Archaeological Data And Written Sources. F. Hitzel (Dü.), *14. International Congress of Turkish Art* içinde, (s. 317-325). Paris.

- Gottwalles, G. G. (2017). Beyrouth post-medievale. Etude de cas: la ceramique. *Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10.-18. Centuries*, 2, 242-256.
- Gökbilgin, M. T. (1997). Kütahya. *İslam Ansiklopedisi*, 6, 1118-1126.
- Göyünç, N. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler. (H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca, Dü) *Türkler Ansiklopedisi*, 10, 421-461.
- Gusach, I. R. (2017). Asia Minor Glazed Ceramics of the 15.-18. Century found on the Excavated Turkish Fortress of Azak. *Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10.-18. Centuries*, 2, 581-603.
- Güler, İ. (2000). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları ve Sorunları Üzerine Gözlemler. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 121-158.
- Günel, G. (2010). Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu Kervansaraylar-Köprüler. *Kebikeç*(29), 133-146.
- Güner, G. (1988). *Anadolu'da Yaşamakta Olan İlkel Çömlekçilik*. İstanbul: Ak.
- Güngör, E. (2006). *1 Numaralı Kütahya Şeriyeye Sicili (1. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kritiği*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyalbilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Gürhan, S. G. (2007). Beylikler ve Erken Osmanlı Devri Çini Sanatına Kısa Bir Bakış. G. Öney, & Z. Çobanlı (Dü) içinde, *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı* (s. 203-215). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Gürsoy, Ü. (2006). *Roma Döneminde Kotiaevion Tarihi ve Sikkeleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı , İstanbul .
- Halaç, H. H. (2010). *Kütahya Şeriyeye Sicil Defterlerine Göre Domestik Kültür, Barınma Koşulları ve Ev İç Mekanı Bileşenleri (1695-1902)*. Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Sanat Tarihi Anabilim Dalı , Eskişehir.

- Herodotos. (1973). *Herodot Tarihi*. (A. Erhat, Dü., & M. Ökmen, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Herzig, E. (2008). The Commercial Law of the New Julfa Armenians. S. Chaudhury, & K. Kevonian (Dü) içinde, *Les Armenies Dans le Commerce Asiatique Au Debut de L'ere Moderne* (s. 63-81). Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'homme.
- İbni Bibi. (1941). *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesi'nden*. (F. N. Uzluk, Dü., & M. N. Gençosman, Çev.) Ankara: Uzluk.
- İnalcık, H. (1992). Bursa. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 6, 445-449.
- İnalcık, H. (1993). Çiftlik. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 8, 313-314.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - I Klasik Dönem (1302-1606)* (Cilt 1). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- İnalcık, H. (2011). *Studies in the History of Textiles in Turkey*. (E. Yalçın, Dü., & A. Roome, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- İngilizceKamûs, Türkçe-İngilizce-Osmanlı Türkçesi. (t.y.). Latron. Nisan 04, 2019 tarihinde <https://www.ingilizcekamus.com/ingilizce-turkce-sozluk-28409.html> adresinden alındı.
- İsmail Kemal Bey. (1920). *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*. (Sommerville Story, Dü.) London: Constable and Company Ltd.
- Kalkan, A. (2016). Gelenekten Geçmiş Yorumlama Çabası: Gökeyüp (Salihli-Manisa) Çömlekçiliğinin Etnoarkeolojik Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi. *The Journal of International Social Research*, 9(43), 1073-1088.
- Kara, A. (2013). *18. yy Kütahya Çini ve Seramiklerinde İnsan Figürü Uygulamalarının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Seramik Eğitimi Bilim Dalı, Ankara.

- Karaca, S. (2007). *Kütahya Şeriyeye Sicilleri 22 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Karakaş, Ö. (2000). *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya (Germiyan) Sancağı Salnameleri*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Karpat, K. H. (1985). *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Kaya, A. Y. (2010). 19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ekonomisinde Süreklilik ve Kırılmalar. D. Yıldırım, & E. Haspolat (Dü) içinde, *Değişen İzmir'i Anlamak* (s. 42-105). Ankara: Phoenix.
- Kaya, F. M. (2013). *96 No'lu Kütahya Şeriyeye Sicili'nin (I. Kısım) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Kelekian, D. K. (Dü.). (1909). *The Potteries of Persia : being a brief history of the art of ceramics in the Near East*. Paris: Herbert Clarke.
- Keppel, G. (1831). *Narrative of A Journey Across the Balcan, by the Two Passes of Selimno and Pravadi, Also of A Visit to Aizani, and Other Newly Discovered Ruins in Asia Minor in the Years 1829-30* (Cilt 2). London: Henry Colburn and Richard Bentley.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*. London.
- Kocaman, M. (2006). *1845 (H. 1261) Tarihli Temettuat Defterlerine Göre Hüdavendigâr Eyaleti Kütahya Kazası Tavşanlı Nahiyesi'ne Bağlı Moymul, Tepecik ve Kara Köylerinin İktisadi ve İçtimai Durumu*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Kolsuk, A. (Dü.). (1971). *Topkapı Sarayı Müzesi Çinili Köşk Türk Çini ve Keramikleri Seksiyonu Rehberi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Kouymjian, D. (2010). Le role des potiers Armeniens de Kütahya dans l'histoire de la ceramique Ottomane. M. K. Yevadian (Dü.) içinde, *Des serviteur fideles. Les enfants de l'Armenie auservice de l'Etat truc* (s. 64-85). Sources d'Armenie, Montelimar.
- Kouymjian, D. (2014). The Role of Armenian Potters of Kütahia in the Ottoman Ceramic Industry. (R. G. Hovannisian, Dü.) *Armenian Communities in Asia Minor*(13), 107-122.
- Köse, Y. (2016). *Dersaadet'te Tüketim (1855-1923)*. (T. Turan, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı.
- Köymen, M. A. (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alparslan ve Zamanı* (4 b., Cilt 3). Ankara: TTK.
- Kunt, M. (t.y.a). Siyasal Tarih (1300-1600). S. Akşin, M. Kunt, S. Faroqhi, H. G. Yurdaydın, & A. Ödekan (Dü) içinde, *Doğuştan Yükselişe Osmanlı Tarihi 1300-1600* (Cilt 1, s. 21-144). İstanbul: Milliyet.
- Kunt, M. (t.y.b). Siyasal Tarih (1600-1789). S. Akşin, M. Kunt, S. Faroqhi, Z. Toprak, H. G. Yurdaydın, & A. Ödekan (Dü) içinde, *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 1600-1908* (Cilt 2, s. 19-72). İstanbul: Milliyet.
- Kürkman, G. (2005). *Toprak, Ateş, Sır - Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı.
- Kütükoğlu, M. S. (Dü.). (1983). *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. İstanbul: Enderun.
- Kütükoğlu, M. S. (1978). (1009) 1600 tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya veya Hizmet Fiyatları. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 1-87.
- Lefebvre, H. (2011). *Kentsel Devrim*. (S. Sezer, Çev.) İstanbul: Sel.
- Lenep, H. J. (1870). *Travels in Little Known Parts of Asia Minor* (Cilt 2). London: John Murray, Albemarle Street .

- Letter from Mr. Greene June3, 1862, Visit to Out-Stations: Kutaiyah. (1862). *The Missionary Herald of the American Board*, 58(9).
- Macgregor, N. (2017). *100 Objede Dünya Tarihi, Baltadan Kredi Kartına*. (G. Bulut, Çev.) İstanbul: Pegasus.
- Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü. (t.y.). *Madenlerin Kullanım Alanları*. Ekim 03, 2018 tarihinde MTA: <http://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/maden-kullanim-alanlari> adresinden alındı
- Mankowski, T. (1934). Influence of İslamic Art in Poland. M. Ağaoğlu (Dü.) içinde, *Ars İslamica* (Cilt 2, s. 93-118). Michigan: University of Michigan Press and Ann Arbor.
- Marriott, E. (2017). *Bir Nefeste Dünya Tarihi*. (E. Yılgür, Çev.) İstanbul: Maya Kitap.
- Mehmed Neşri. (1949). *Kitab-ı Cihan-nüma Neşri Tarihi* (Cilt 1). (F. R. Unat, & M. A. Köymen, Dü) Ankara: TTK.
- Mehmet Ziya. (2010). *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*. (M. Çoruhlu, Dü.) İstanbul: Kırkambar.
- Milton, J., Steinberg, R., & Lewis, S. (1980). *Imperial Visions the Rise and Fall of Empires, Religion at the Crossroads, Byzantium The Turks*. New York: HBJ. Press.
- Mumford, J. K. (1902). *Oriental Rugs*. London: Sampson Low, Marstan and Company .
- Müller, G. M. (1897). *Letters from Constantinople*. London, New York and Bombay: Longmans, Green and co. 39 Paternoster Row .
- Moughalian, S. (2016). Kütahya'dan Kudüs'e, Kudüs'te Ermeni Seramik Ticaretinin Doğuşu. *Toplumsal Tarih*(265), 60-67.
- Moughalian, S. (2019). *Feast of Ashes, The Life and Art of David Ohannessian*. California: Redwood Press.
- Naîmâ Mustafa Efendi. (2007). *Târih-i Na'îmâ* (Cilt 4). (M. İpşirli, Dü.) Ankara: TTK.

- Nasuhü's Silahi (Matrakçı). (1976). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*. (H. G. Yurdaydın, Dü.) Ankara: TTK.
- Ocakoğlu, N. (2018). Kütahya Çiniciliği ve Kütahya Çini Desenlerinin Giysi Tasarımlarına Yansıtılması. *Asos Journal, The Journal of Academic Social Science*(81), 355-367.
- Ocakoğlu, N. (2018). Osmanlı Sarayı Kadın Giysileri ve Günümüz Giysi Tasarımına Bir Uyarılama. *Ulakbilge*, 6(30), 1537-1548.
- Oğuzoğlu, Y., & Emecen, F. (1995). Eskişehir. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2, 398-401.
- Ovington, J. (1929). *A Voyage to Surat in the Year 1689*. (H. Rawlinson, & M.A., Dü) London: Oxford University Press.
- Önder, M. (1973). Selçuklu Devri Kadın Başlıkları. *Türk Etnografya Dergisi*(13), 1-8.
- Özcan, A. T. (2017). XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Kütahya Şapının Dünya Ticaretindeki Yerine Dair. M. Ersan, & M. Şeker (Dü.), *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu III Germiyanogulları Beyliği* içinde (s. 81-105). Ankara: TTK yay.
- Özcan, K., & Yenen, Z. (2010). Anadolu Türk Kent Tarihine Katkı: Anadolu Selçuklu Kenti (XII. yüzyıl Başından XIII. yüzyıl Sonuna Dek). *Megaron Article*, 5(2), 55-66.
- Özdeğer, M. (2012). Uşak. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 42, 222-226.
- Özen, A. T. (1999). Hacıbabı Köyü'nün Son Çömlekçisi. *Anadolu Sanat*(9), 146-156.
- Özgün, C. (2008). Batı Anadolu Limanlarına Ulaşan Şark Ticaret Yolu (İpek Yolu) Üzerine Gözlemler: 19. yüzyıldan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Büyük Menderes Havzası'nda Ticaret Yolları. *Dünden Bugüne İpek Yolu, Beklentiler ve Gerçekler* (s. 227-258). içinde İstanbul: Ötüken yay.
- Özkoçak, S. A. (2018). Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri. A. Yaşar (Dü.) içinde, *Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar* (s. 19-43). İstanbul: Kitap yay.

- Öztaşkın, M. (2017). Byzantine and Turkish Glazed Pottery Finds from Aphrodisias. *Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10.-18. Centuries*, 2, 165-188.
- Pamuk, Ş. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Pamuk, Ş. (2002). Kuruş. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 26, 458-459.
- Pasinli, A., & Balaman, S. (1992). *Türk Çini ve Keramikleri Çinili Köşk*. İstanbul: A Turizm ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri.
- Pera Müzesi. (2015). *Kahve Molası, Kütahya Çini ve Seramiklerinde Kahvenin Serüveni*. (Z. Ögel, & U. Soley, Dü) İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı Pera Müzesi.
- Pera Müzesi. (2015). *Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu Kütahya Çini ve Seramikleri* (Cilt 2). İstanbul: Pera Müzesi.
- Perdahcı, N. (2011). XVI-XVIII. Yüzyıl Avrupa Resim Sanatı'nda Uşak Halıları. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 275-291.
- Polat, S. (2005). *17. Yüzyılda Mühimme Defterlerine Göre Kütahya*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Quataert, D. (2013). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. (T. Güney, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Ramsay, W. M. (1965). *A Historical Commentary on St. Paul's Epistle to The Galatians*. Michigan: Baker Book House.
- Sanal, H. (1993). Çöğür. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 8, 377-379.
- Sarıavcı, L. (2007). *1 Numaralı Kütahya Şerhiye Sicili (ii. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kitiği*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı , Kütahya.
- Standage, T. (2018). *Altı Bardakta Dünya Tarihi*. (A. Fethi, Çev.) İstanbul: Kırmızıkedî.

- Strabon. (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası, Geographika XII, XIII, XIV*. (A. Pekman, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Suidas. (1705). *Suidae Lexicon Graece & Latine* (Cilt 2). Cantabrigiae, Typis Academicis.
- Sykes, M. (1915). *The Caliphs' Last Heritage; A Short History of the Turkish Empire*. London: Macmillan and co.
- Şahin, F. (1981-1982). Kütahya'da Çinili Eserler. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya* (s. 111-170). içinde İstanbul: Formül Matbaası.
- Şihabeddin B. Fazlullah El-Ömeri. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Mesalikü'l Ebsar*. (A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü . (1993). *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri I (937/1530) Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livaları* (Cilt 1). (A. Özkılınç, A. Coşkun, S. Çalık, M. Karazeybek, A. Sivridağ, M. Yüzbaşıoğlu, Dü, & N. İlemin, Çev.) Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı .
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (2012). Aizanoi Kazısı. Ekim 10, 2018 tarihinde http://www.halkyatirim.com.tr/Aizanoi_Galeri/Aizanoi__Kazisi.pdf adresinden alındı
- Taeschner, F. (2010). *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*. (Y. Öztürk, Dü., & N. Epçeli, Çev.) İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tagi, S., & Arılı, M. (2011). Simav İlçesinde El Dokuması Halıcılık. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 6(1), 77-86.
- Tapan, F. (2010). *2 Numaralı Anadolu Ahkam Defterinde Yer Alan Kütahya Sancağı ile İlgili Hükümlerin Analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Bilim Dalı , Ankara.

- Theunissen, H. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nun Hollanda Çinileri. (I. Demirakin, Çev.) *Kebikeç*(25), 357-384.
- Topal, D. D. (2001). *Kütaya Kazası Börekçiler, Ma'ruf, Hisaraltı, Paşam, Şehre Küstü Mahallelerinin Temettuatına Dayanılarak İdari, İktisadi ve Sosyal Yapı*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı İstanbul.
- Topal, M. (2013). *Kütahya Geleneksel Giyim Kültürünün Seramik Sanatına Yansıması*. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı, İstanbul.
- Tulay, A. S. (1981-1982). Kütahya Arkeolojisi. *Atatürk'ün Doğumununun 100. Yılına Armağan Kütahya* (s. 53-68). içinde İstanbul: Formül Matbaası.
- Turan, O. (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken.
- Türk Dil Kurumu. (1998). Natron. (İ. Parlatır, N. Gözaydın, B. T. Hamza Zülfikar, S. Türkmen, & Y. Yılmaz, Dü) *Türkçe Sözlük*, 2.
- Türk Dil Kurumu. (1998). Seramik. (İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar, B. T. Aksu, S. Türkmen, & Y. Yılmaz, Dü) *Türkçe Sözlük*, 2.
- Türkan, A. (2012). İstanbul Ermenilerinin Dini, Toplumsal ve Kurumsal Problemleri: Mezarlıklar Sorunu (19. yy). *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*(21), 29-56.
- Türktüzün, M. (2014). Kütahya'nın Kaleleri. S. Ünan (Dü.) içinde, *Kütahya Müzesi 2014 Yılı* (s. 122-166). Ankara: T. C. Kütahya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kütahya Müzesi Müdürlüğü.
- Urry, J. (2018). *Mekanları Tüketmek*. (R. G. Ögdül, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Uysal, A. O. (2006). *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

- Uzunçarşılı, İ. H. (1932). *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2003). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* (5 b.). Ankara: TTK.
- Walker, M. A. (1897). *Old Tracks and New Landmarks Wayside Sketches in Crete, Macedonia, Mitylene etc.* London: Richard Bentley and Son.
- Xenophon. (2013). *Anabasis* (Cilt 1). (H. G. Dakyns, Çev.) The Project Gutenberg.
- Varlık, B. (1976). *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*. Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği.
- Varlık, M. Ç. (1974). *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Varlık, M. Ç. (1996). Germiyanogulları. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 14, 33-35.
- Varlık, M. Ç. (2002). Kütahya. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 26, 580-584.
- Victoria & Albert Museum. (t.y.). Cup. 203-1892. London, İngiltere. 05 01, 2019 tarihinde <http://collections.vam.ac.uk/item/O223923/cup-unknown/> adresinden alındı
- Vigarello, G. (2013). *Güzelliğin Tarihi Rönesans'tan Günümüze Beden ve Güzelleşme Sanatı*. (E. Ataçay, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Vroom, J. (2015). Cornelis Calkoen Türkiye'de: Bir 18. Yüzyıl Flemenk Diplomatının Topkapı Sarayı'ndaki Öğle Yemeği. A. Singer (Dü.) içinde, *Haydi Sofraya! Mutfak Penceresinden Osmanlı Tarihi* (P. Tünaydın, Çev., s. 141-176). İstanbul: Kitap.
- Yavuz, M. (2009). *Kütahya Şeriyeye Sicilleri 15 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Yenişehirlioğlu, F. (1985). *On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Yapılarında Görülen Çini Süsleme Programının Gelişimi (Özet)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

- Yenişehirlioğlu, F. (2007). Tekfur Sarayı Çinileri ve Eyüp Çömlekçiliği. G. Öney, & Z. Çobanlı (Dü) içinde, *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı* (s. 349-365). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yenişehirlioğlu, F. (2013). A Digital Database for Tiles at the Topkapı Palace Museum Storage Rooms. F. Hitzel (Dü.), *14. International Congress of Turkish Art* içinde, (s. 13-23). Paris.
- Yetkin, Ş. (1981-1982). Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya* (s. 83-110). içinde İstanbul: Formül Matbaası.
- YI, E. (2008). *17. Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri*. (B. Zeren, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Yıldız, H. D. (1981-1982). Kütahya'nın Tarihçesi. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya* (s. 35-51). içinde İstanbul: Formül Matbaası.
- Yıldız, O. (2010). *21 Numaralı Kütahya Şeriyeye Sicili Transkripsiyon ve Kritiği*. Yüksek Lisans Tezi , Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Yılmaz, S. (2002). İzmir'de Şekerleme Sanayii (XIX. ve XX. Yüzyıllar). (H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca, Dü) *Türkler Ansiklopedisi*, *14*, 328-335.
- Yurt Ansiklopedisi. (1982-1983). Kütahya. *Yurt Ansiklopedisi*, *7*, 5278-5393.
- Yüksel, A. (2008). *H.1287 (M. 1870) - H.1297 (M.1880) Yılları Arasında Hidavendigâr Vilayeti Salnamelerinde Kütahya Sancağı*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

.....TARİH..... ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 18/07/2019.

Tez Başlığı : .....18-19. YILLARDA KİTAPYA ÇİVİCİLİĞİ: ÜRETİM.....

.....İLİŞKİLERİ, ÇİVİ TİCARETİ VE MOTİFLER.....

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 110... sayfalık kısmına ilişkin, 18./07/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2... 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- Alıntılar dâhil
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: YAPRAK KILKIŞ
Öğrenci No: N14221440
Anabilim Dalı: TARİH ANABİLİM DALI
Programı: TARİH

18/07/2019

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Resul AY
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
.....HISTORY..... DEPARTMENT

Date: 18/07/2019

Thesis Title : The Tile Making in Kitchya in the 18-19th

Centuries : Production Relations, Tile Trade and motifs

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 18/07/2019 for the total of 110..... pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 2.... %.

Filtering options applied:

- Approval and Declaration sections excluded
- Bibliography/Works Cited excluded
- Quotes excluded
- Quotes included
- Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: YAPRAK KILIKIŞ
Student No: 114221440
Department: History
Program: History

18/07/2019

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Doç. Dr. Resul AY
(Title, Name Surname, Signature)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 18/07/2019

Tez Başlığı: 18-19. Yüzyıllarda Kütahya Çiniciliği: Üretim İlişkileri, Çini Ticareti ve Motifler

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

18.07.2019

Adı Soyadı: Yaprak Kılıç
Öğrenci No: N14221440
Anabilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı
Programı: Tarih
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Doç. Dr. Resul AY

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT

Date: 18/07/2019

Thesis Title: *The Tile Making in Kütahya in the 18-19th Centuries: Production Relations, Tile Trade and Motifs*

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

18.07.2019

Name Surname: Yaprak KILKIŞ

Student No: N14221440

Department: History

Program: History

Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Doç. Dr. Resul AY

